

TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY

J.Atdayewa

PUDAGYŇ YKDYSADYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Aşgabat – 2010

J.Atdaýewa, Pudagyň ykdysadyýeti.

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby, Aşgabat – 2010 ý.

Giriş

Häzirki döwürde Galkynyşlar zamanasynda Mähriban Prezidentimiziň tagallasy bilen Türkmenistan ähli ugurlar boýunça uly ösüşlere eýe bolýar. Turkmenistany hemme taraplaýyn ösdürmek üçin, onuň ykdysady ösüşini gazanmak üçin, dünýä tejribesine esaslanyp ýurdumyzda öz bazar ykdysady nusgamyzy döretmek wajyp işleriň biri bolup durýar. ”Türkmenistanyň ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamamyzyň, “Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin maksatnamasynyň ” we beýleki maksatnamalarymyzyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi bilen birlikde, Hormatly Prezidentimiziň obalaryň, şäherçeleriň etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy işlenip taýýarlandy we durmuşa geçirilip başlandy. Bu uly möçberli maksatnamadyr. Ol üç tapgyrda amala aşyrylýar. Ol obalarymyzyň we şäherlerimiziň ilatynyň durmuş şertleriniň dünýäniň ösen ýutlarynyň derejesine ýetirmekligine gönükdirlendir.

Mähriban Prezidentimiziň alyp barýan syýasaty netijesinde ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryna täzeçilikler girizilýär bu bolsa ýokary hilli önümleriň we hyzmatlaryň öndürilişine ýardam berýär. Turkmenistanyň ykdysadyýetine dünýäniň ösen tehnologiýalarynyň, ylmyň täze gazananlarynyň ornaşdyrylmagy dünýä möçberinde isleg bildirilýän, dünýä bazarlarynda bäsdeşlige ukyply bolan önümleriň öndürilişini üpjün edýär. Bu gün biziň ýurdumyzda iň täze tehnologiýalaryň esasynda öndürilen ýokary hilli önümlere icerki we daşarky bazarlarda uly isleg bildirilýär. Şu zatlaryň hemmesi Mähriban Prezidentimiziň türkmen halkynyň durmuş derejesiniň mundan beýläk-de ösmegi üçin gönükdirilen tagallalarynyň netijesinde amala aşyrylýar.

Ylmyň we tehnikanyň iň täze gazananlaryny öz durmuşymyza we önümçilige geçirmek üçin ylymly, bilimli hem-de dürli ugurlar boýunça ökte kâmil hünärmenleriň zerurlygy aýdyňdyr. Himiýa, nebitimiýa galyberse-de nebiti gaýtadan işleýän pudaklaryň ähmiýetliligini nazara almak bilen olaryň ykdysady tilsimlerini öwrenmek, şeýle hem şol pudaklarda önümiň özüne düşýän gymmatyny kesgitläp bilmek, kärhanalaryň önümçilik we önümçilik däl serişdelerini seljermek, esasy tehniki-ykdysady görkezijileri kesgitlemek, tehniki çözgütleriň ykdysady netijeliligini kesgitlemegiň usullaryny gözläp tapmak ýaly meseleleri çözmekligi öwrenen talyp geljekde ykdysadyýetimiziň möhüm pudaklarynda ökte hünärmen hökmünde öz ornuny tapar.

Bap I.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pudaklarynyň bazar gatnaşyklaryna geçmekde esasy ugurlary we olaryň aýratynlyklary.

1.1. "Pudagyň ykdysadyýeti" dersiniň wezipeleri we onuň başga ylymlar bilen arabaglanysygy.

Pudagyň ykdysadyýeti birnäçe wezipeleri ýerine ýetirýär. Bu ylym ozaly bilen akyl ýetiriş wezipesini ýerine ýetirýär. Kärhanada bolup geçýän ykdysady hadysalar ýönekeý, ýüzleý däl-de, düýpli çuňňur öwrenilmelidir hem-de ykdysadyýeti dolandyrmagyň kanunlary ýüze çykarylmaladyr. Bu ylym ykdysady kanunlary ulanmagyň ýollaryny hem görkezmelidir.

Işlenip taýýarlanylýan netijäni tejribede jemgyýeti özgertmek üçin peýdalanmak bu ylymyň nobatdaky wezipesidir. Eger ykdysady hadysalar nazaryýet taýdan çuňňur öwrenilen bolsa, onda ýüze çykarylan kanunlary tejribede ulanmak hem kyn bolmaýar.

Pudagyň ykdysadyýeti ideologiki hyzmaty hem ýerine ýetirip gelýär. Onuň halk köpçüliginiň, ylaýta-da ýaşlaryň ykdysady düşüňjesiniň, ylmy dünýägaraýysynyň emele gelmeginde möhüm ähmiýeti bardyr. Bu ylym şeýle hyzmaty ýerine ýetirende, häzirki zaman ykdysady pikirlenmeleri işläp taýýarlamalydyr. Ol hakykaty näçe dogry we düýpli görkezip bilse, şonça-da onuň ideologik täsirliligi ýokary bolýar. Daşky gurşowa hakyky baha bermegi, öňde duran möhüm meseleleri çözmegiň ýollaryny esaslandyrmagy başarsa, şonda bu ylym özüniň ideologik hyzmatyny ýerine ýetirdi diýip aýdyp bolar.

Pudagyň ykdysadyýeti usulyýet wezipesini hem ýerine ýetirýär. Ol beýleki ykdysady ylymlaryň hemmesi üçin nazaryýet esasy bolup hyzmat edýär. Bazar gatnaşyklaryna häzirki zaman geçiş şertlerinde bu ylym has möhüm ähmiýete eýe bolýar. Bazar ykdysadyýetine geçmegi tizleşdirmekde,

eýeçilik, haryt pul gatnaşyklaryny kämilleşdirmekde, hojalygy alyp barmagyň täze görnüşlerini döretmekde ykdysady nazaryýeti döredijilikli ösdürmegiň zerurlygy has aýdyň duýulýar. Şoňa görä-de, ykdysady nazaryýeti örän çuňňur we düýpli öwrenmek, ykdysady hünärmenleri “Altyn asyryň” ykdysady pikirleniş ýagdaýyna laýyklykda terbiýelemegiň möhüm şerti bolup durýar.

Pudagyň ykdysadyýeti beýleki ylymlar bilen baglanyşyklydyr. Ykdysady nazaryýeti ykdysady kanunlary we olaryň hereketini öwrenip, ykdysady ylymlaryň hemmesiniň nazaryýet esasyny düzýär. Maglumatlar ýygналanda ykdysady nazaryýetiň görkezmelerinden ugur alynýär, ykdysady kanunlaryň hereketi göz önünde tutulýär. Öz nobatynda analitiki barlaglaryň netijeleri ykdysady nazaryýetiň ösmegine ýardam edýär. Pudagyň ykdysadyýeti statistika dersi bilen hem baglanyşyklydyr. Maglumatlar jemlenende degişli pudagyň ykdysadyýeti we olarda önümçiligiň guralyşy öwrenilýär. Öz gezeginde maglumatlaryň netijeleri bolsa önümçiligiň guralyşyny kämilleşdirmekde, öňdebaryjy tejribäniň gazananlaryny ornaşdyrmakda ulanylýar. Pudagyň ykdysadyýeti buhgalter hasabaty ylmy bilen has ýakyndan baglanyşyklydyr. Pudagyň ykdysadyýetine zerur bolan maglumatlary saýlap almak üçin buhgalter hasabynyň usulnamasy, hasabatlaryň mazmuny doly öwrenilmelidir. Buhgalter hasaby alnyp barlanda we hasabat düzülende statistikanyň usullary hem-de netijeleri ulanylýar. Pudagyň ykdysadyýeti ykdysady seljeriş bilen hem ýakyndan baglanyşyklydyr. Ykdysady seljeriş geçirilende statistika hasabyň we hasabatynyň maglumatlary ulanylýar. Barlaglar geçirilende bolsa ykdysady seljerişiniň netijeleri we iş usullary ulanylýar.

Pudagyň ykdysadyýeti matematika bilen hem baglanyşyklydyr. Maglumatlar jemlenende çözgütleri tükeniksiz köp bolan meseleler ýüze çykýar. Ol çözgütleriň arasynda amatly çözgüdi (iň gowy çözgüdi) saýlap almak üçin

matematiki usullar ulanylýar. Şular ýaly ykdysady meseleleri çözmeklik matematikanyň ösmegine ýardam berýär.

Maglumatlar jemlenende matematiki usullaryň ulanylmagy meseleleri düýpli öwrenmäge, öwrenilýän obýektleriň mukdaryny artdyrmaga, ulanylýan maglumatlaryň möçberini köpeltmäge, meseleleri çözmek üçin sarp edilýän wagty azaltmaga mümkinçilik berýär.

Himiýa, nebit-himiýa, nebiti gaýtadan işleýän pudaklaryna degişlilikde “Pudagyň ykdysadyýeti” dersiniň wezipeleri:

- tehniki çözgütleriň ykdysady netijeliginı kesgitlemekligiň usullaryny öwrenmek;

- ykdsadyýetiň ähli ugurlaryny himiýalaşdyrmak;

- ylmy-barlaglaryň, taslama işleriniň ykdysadyýetini, çig mallary, energetiki serişdeleri, himiýa pudagyna degişli kärhanalary ýerleşdirmekligiň, saýlamaklygyň düzgünini öwrenmek;

- himiýa, nebit-himiýa senagatyny gurnamaklygyň görnüşlerini saýlamak;

- himiýa, nebit-himiýa senagatynyň önümleriniň özüne düşýän gymmatyny, nyrlaryny, girdejiligini kesgitlemegiň mehanizmini öwrenmek;

- zähmet hakyny we zähmet gurnamaklygyň aýratynlyklaryny saýlap bilmek.

1.2. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklaryna geçmekligiň esasy alamatlary. Bazaryň manysy we aýratynlyklary.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklaryna geçmekligi yzygiderli we tapgyrma-tapgyr geçýär. Bu ýerde bazar gatnaşyklaryna geçmekligiň esaslary bolup indiki alamatlar çykyş edýär:

1. Eýeçiligiň dürli görnüşleriniň peýda bolmagy. Esasanam orta, kiçi möçberli kärhanalaryň döredilmegi, telekeçilik işewürligini döwlet tarapyndan goldamak şeýle hem

jemgyýetiň durnukly bolmagy üçin orta gatlak gerek. Olaryň geçirýän sazlaşykly işleri jemgyýeti gurply edýär.

2. Ukyply zähmet resurslaryň, baý çig mal resurslaryň bolmagy.

3. Ykdysadyýetiň oňaýly düzüm gurluşy (senagatyň ösmegi, hyzmatyň ösmegi).

4. Ilatyň durmuş ugrunyň ileri tutulmagy.

5. Halkara ykdysady hyzmatdaşlygyň ösmegi (diwersiffikasiýa, halkara derejedäki iri taslamalaryň durmuşa geçirilmegi, halkara maslahatlaryň we sergileriň yzygiderli geçirilmegi).

6. Önümçiligi döwrebap tehnologiýalar bilen üpjün etmek, maýa goýumlary netijeli ulanmak, daşary ýurt maýadarlary özüne çekmek.

7. Ulag-kommunikasiýa ulgamyny ösdürmek (öýjükli aragatnaşygy, internet, gara, demir ýollaryň gurulmagy daşary ýurt telekeçileriň biziň ykdysadyýetimize gelmegine ýükleriň erkin daşalmagyna ýardam berýär, üstaşyr ýükleriň köpelmegi bolsa girdeýjiň ýokarlanmagyna getirýär).

8. Dünýä tejribesini öwrenmek şol bir wagtda hem öz milliligimizi saklap dürli täzelikleri önümçilige, durmuşa ornaşdyrmak.

9. Dünýä ülnülerine laýyklykda ynsanperwer ugurlary we önümçiligi ösdürmek.

10. Dünýä bazarynda öz önümlerimiz bilen orun tutmak (ýangyç-energetika önümleri, ýagny uglewodorod çig mal serişdeler, senetçilerimiziň önümleri, ahal-teke atymyz).

11. Gadymy gymmatlyklarymyz (sap gymmatymyz-gaýtalanyp bolmajak gymmatlylyk).

12. Adamyň intellektual mümkinçiliklerine giň ýollar açyldy.

13. Sportuň we bedenterbiýanyň ösdürülmegi.

14. Bäsdeşlik (arassa sap bäsdeşligiň bolmagy).

Bazaryň manysy onuň ykdysady we durmuş wezipelerinde seslenýär.

Bazaryň esasy ykdysady wezipeleri:

- 1) Maglumat beriji wezipesi-belli bir görkezijileriň (bahanyň, görnimleriň, san, hil, harytlaryň we hyzmatlaryň dürli görnüşleriniň we başga) kömegi bilen bazar uly kompýuter ýaly maglumatlary ýygnaýar, özleşdirýär hem-de jemgyýete iberýär.
- 2) Dellaçylyk wezipesi-önüm öndürjileri we sarp edijileri ýeketäk topluma birikdirýär.
- 3) Düzgünleşdiriş wezipesi-pudakara we sebitara bäsdeşligiň esasynda çig mallaryň we pul serişdeleriň üznüksiz akymy bolup geçýär. Netijede, bazaryň we sarp edijileriň talaplaryna gabat gelýän ykdysadyýet peýda bolýar.
- 4) Nyrhdörediji wezipesi-mälim bolşy ýaly, her önümöndürüjiniň hususy çykdaýjylary bar, şonuň netijesinde hususy bahalar hem emele gelýär.
- 5) Höweslendiriji wezipesi-jemgyýetiň çykdaýjylarynyň derejesine gönükdirilmegi, sarp edijileriň islegleriniň hasaba alynmagy her bir önüm öndürüjiniň öz hususy harajatlaryny tygşytlamaklyga hem-de gerekli sarp edijiler üçin önümleri öndürmäge mejbur edýär.
- 6) Bejeriş wezipesi-bu ýerde bazar – arassalaýjy güýç hökmünde çykyş edýär, ýagny ykdysady taýdan netijeli däl hojalyk subýektleri aradan aýyryp, tersine ukyply, girdeýjili subýektlere giň ýol açýar.
- 7) Differensial wezipesi (tapawutlandyryş wezipesi) – köp işlän üçin giň mümkinçilikler açýar.

Bazar ykdysadyýetiniň aýratynlyklary - önümçiligiň ösüşini höweslendirýär; zähmeti we çig maly tygşytlamaklyga mejbur edýär; sarp edijileriň isleglerine gabat gelýän hojalyk toplumyny döredýär; belli bir derejede bazar öz-özünden düzgünleşdirilýän hojalygy döredýär, bu ýerde her biriniň öz ýeri bar.

Ýeke-täk bazar toplumynyň esasy düzüjileri:

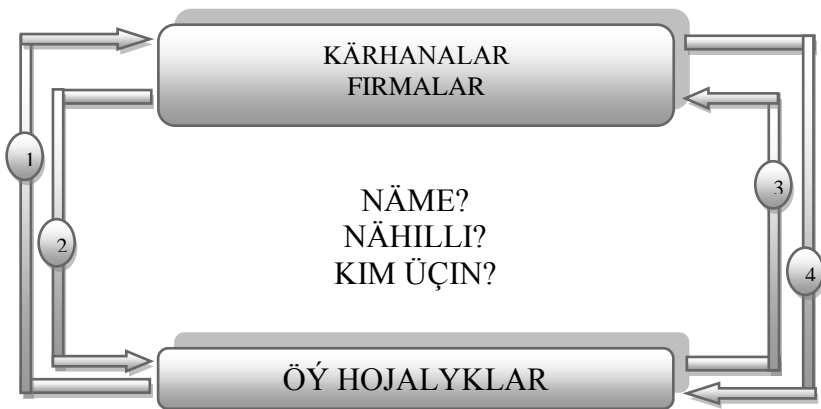
- bäsdeşligiň häsiýeti;
- alar-satuwyň obýektleri;

- bazaryň subýektleri;
- bazar ösen infrastrukturany göz önünde tutýar, ol öz gezeginde onuň netijeliligini ýokarlandyrýar.

Netijede, bazarda iki gatnaşyjylyr peýda bolýar - söwdagärler we satyjylar.

Söwdagärler önümöndürüjiler hökmünde, ýagny firmalar, kärhanalar we başga subýektler hökmünde çykyş edip sarp ediljilere öz harytlaryny we hyzmatlaryny teklip edýärler.

Şekil №1. Söwdagärleriň we sarp edijileriň arasyndaky arabaglanşyk.

Bu şekilde indiki haryt-pul akymlyar ýüze çykýar (1,2,3,4,)

- öý hojalyklaryň, olar kärhanalaryň we firmalaryň öndüren harytlaryny we hyzmatlaryny satyn alýarlar;
- kärhanalar we firmalar ilata, öý hojalyklara öz öndüren önümlerini we hyzmatlaryny satýarlar;
- ilat we öý hojalyklar kärhanalara we firmalara çig mallary, önümçilik alamatlary, ýagny- zähmeti, ýeri, maýa goýumlary, kärhanany, maglumaty satýarlar;
- kärhanalar we firmalar-öý hojalyklara, ilata degişli girdeýjileri töleýärler, ýagny zähmet haky, rentany, girdeýjini, göterimi, diwidentleri.

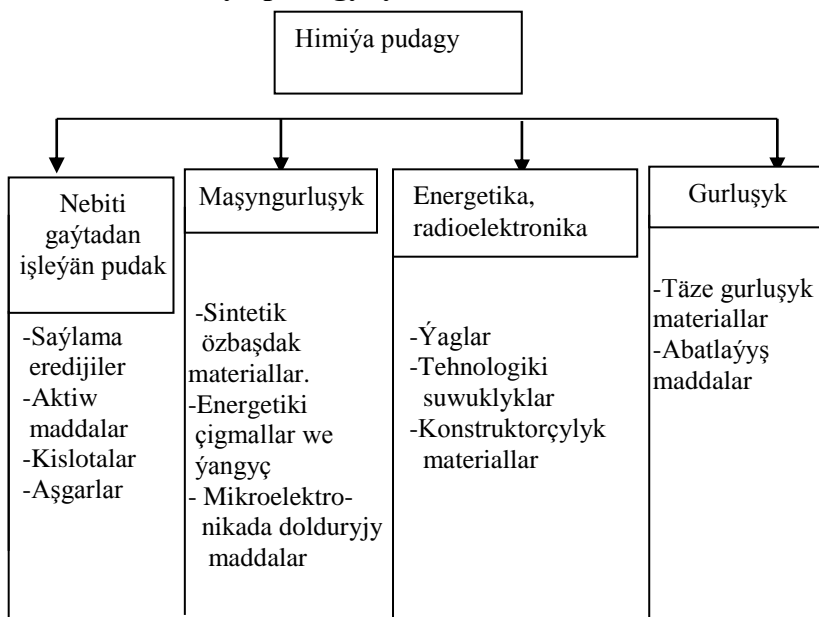
Häzirki döwrüň bazaryna indiki aýratynlyklar mahsusdyr:

- önümçiligiň ösüşini höweslendirýär;
- sarp edijileriň isleglerini kanagatlandyryp biläýjek hojalyk toplumyny döredýär;
- öz-özünü düzgünleşdirip bilýän hojalyk toplumyny döredýär bu ýerde, ýagny bazarda her biriniň öz ýeri, orny bar.

1.3. Himiýa pudagynyň esasy ugurlary we geljekgi ösüşiniň alamatlary.

Himiýa pudagynyň esasy ugurlary we olaryň aýratynlyklary, onuň başga pudaklar bilen ýakyn arabaglanyşygy aşakdaky şekilde görkezilen.

Şekil №2. Himiýa pudagynyň düzümi.

Himiýalaşdyrmaklygyň ykdysady netijeliliginiň umumy görkezijisi Y_{him} indiki formula bilen kesgitlenilýär:

$$Y_{\text{him}} = \frac{\Delta AO}{\Sigma K} + \Sigma O \frac{\Delta AO}{\Sigma K} + \Sigma O, \quad (1)$$

bu ýerde:

ΔAO -arassa önümiň ösüşi;

ΣK -maýa goýumlaryň jemi;

ΣO -goşmaça aýlanşyk serişdeler.

Şol bir wagtda himiýalaşdyrmaklygyň ykdysady netijeliliginiň deňeşdirilen görkezijisi ulanylýar.

Umumy görnüşde himiýalaşdyrmagy häsiýetlendirýän in gowy ýagdaýy bolup ol hem umumy getirilen çykdaýjylaryň minimumy çykyş edýär:

$\text{Ög} + E_H K_i \quad \min, (2) \rightarrow$

Ög-belli bir ýyl üçin ulanylan materiallaryň we önümçiligiň özüne düşýän gymmaty;

K_i -düýpli maýa goýumlar;

E_H - düýpli maýa goýumlaryň ykdysady netijeliliginiň koeffisiýenti.

Umumy ölçege getirilen çykdaýjylar bolup ol hem önüm öndürmekligiň özüne düşýän gymmaty + düýpli maýa goýumlardyr:

$$G_{\text{ç}} = \text{Ög} + K \quad (3)$$

Getirilen çykdaýjylar - geljekgi döwre geçirilen häzirki zamanyň çykdaýjylary. Bu çykdaýjylar geljekde öndüriljek önümiň özüne düşýän gymmatynyň hem-de ony öndürmek üçin gerekli düýpli maýa goýumlaryň jeminiň düýpli maýa goýumlaryň ykdysady netijeliliginiň koeffisiýentine köpeldilmegi.

Himiýa pudagynda ylmysygymly himiki önümlere sintetiki boýaglar, dokma-kömekçi maddalar, goşundy himikatlar,

katalizatorlar, himiki reaktiwler we başgalar degişlidirler. Olar ykdysady taýdan örän netijelidir.

Biotehnologiýa – ol himiýa pudagynda ösen bolup durýar. Onuň ösüşiniň esasy ugurlary ol hem täzelikleri önümçilige ornaşdyrmak.

Himiýa senagatynyň ösüşi dürli ýurtlarda özboluşly häsiýetlere eýedir. Bular hem öz gezeginde önümçiligiň möçberine, ulanylýan zähmet serişdeleriniň we çig mallaryň häsiýetine, ylmy-tehniki gazananlarynyň jemgyýete ornaşdyrylyşyna bagly bolup durýar. Bu aýratynlyklar bolsa käbir ykdysady meseleleriň döremegine getirýär.

Himiýa senagatynyň ösüşi indiki şertlere esaslanýar, ýagny tehnologiýanyň kämilleşdirilmegine, önümleriň täze görnüşleriniň öndürilişine hem-de zerur bolan guramaçylyk ykdysady şertlere.

Himiýa tehnologiýasyny kämilleşdirilmekligiň esasy ugurlary ol hem zähmet predmetleriň we serişdeleriň özara baglansygyny sazlaşdyrmak; maşynlaryň we enjamlaryň peýdaly hereketiniň koeffisientiniň öndürilişini ösdürmek.

Himiki reaksiýasynyň netijesinde zähmet predmetiniň diňe bir daşky görnüşi däl-de, eýsem onuň molekulýar düzümi hem üýtgeýär.

Himiki we fiziko-himiki prosesleriň tizligi termodinamiki we kinetiki alamatlat bilen kesgitlenýär.

Himiýa pudagynda tehnologiýa prosesiniň ösüşiniň görkezijileri bolup tizlik we prosesniň seleksiýalaşdyrylmagy çykyş edýär.

Himiki reaksiýanyň tizligi tehniki-ykdysady görkezijileriniň, ýagny zähmet öndürilijiliginiň, esasy önümçilik serişdeleriniň önüm berişiniň we aýlanşyk serişdeleriň aýlanşygynyň ýokarlanmagyna getirýär.

Himiki prosesniň seleksiýalaşdyrylmagy – bu iň oňaly, iň ýokary netije beräýjek himiki prosesleri saýlap almak.

Himiki prosesini seleksiýalaşdyrmaklygyň ýokarlanmagy önümiň maddy we energosygymlýlygyny peseldýär, bu bolsa

önümiň özüne düşýän gymmatyny azaldýar. Dünýä ýüzünde himiýa senagatynyň ösüşi dürlidir. Bolup geçýän globallaşdyrma, ykdysady çökgünlik Meksika, Tailand, Indoneziýa, Günorta Korea, Braziliýa we başga ýurtlarda daşary ýurt maýa goýumlaryň yzyna gaýtmagyna getirdi. Globallaşdyrmagyň esasy aýratynlyklarynyň biri-ol hem maýa goýumlaryň halkara derejesinde bir ýyrtadan başga ýurda süýşmekligi. Hususan-da ösüp barýan ýurtlara maýa goýumlaryň gelmegi 36%-den 24% çenli peseldi, Hytaý döwletine bolsa 8%-ne çenli peseldi.

Şol bir wagtda bu ýurtlar daşary ýurtly maýa goýumlara, täze tehnologiýalaryň importyna örän zardyrar.

Dünýäniň köp ýurtlaryň ykdysadyýetinde biogurşowy, onuň dürli böleklerini goramaklyga gönükdirlen täze gurşow döredi.

Şeýle hem makro we mikroderejede täze çigmaltygşytlajy we tebigaty goramak syýasaty ýöredilýär.

Himiýa senagatynyň ösüşiniň esasy alamatlary ol hem täze tehnikanyň, tehnologiýanyň önümçilige ornaşdyrylmagy we şol bir wagtda himiýa önümçiligi yzygiderli proses bilen baglanşyklydyr. Üznüksiz proseslerden ybarat bolup durýan himiki proses öz tebigy çykyşy boýunça yzygiderlidir.

Şeýle prosesleriň girizilmegi önümçilik sikliniň wagtynyň gysgaldylmagyna, üznükli önümçilik prosesler üçin zerur bolan ammarlaryň gereksiz bolmagyna, önümçiligi awtomatlaşdyrylmagynyň ýokarlanmagyna, zähmet şertlerini we önümiň hilini gowlandyrmagyna ýardam berýär.

Üznüksiz prosesler önümçilgi ýokary derejede gurnamaklygy talap edýär. Tehnologiki sepgitde birinji bölegiň duruzylmagy umumy prosesini duruzylmagyna getirýär, bu bolsa öz gezeginde çykdaýjylaryň köpelmegine ýardam berýär. Şeýle hem tehnologiki görkezijileriň ählisi berlen çäklerde saklanmaly. Nebiti, gazy gaýtadan işlemek we nebit-gaz önümlerini sarp edijilere yetirmek ýaly meseleler himiýa pudagynyň aýyrylmaz bir bölegi bolup durýar.

Şeýlelikde, sanalyp geçilen meseleler himiýa pudagynyň dürli ugurlarynyda işlenip bir bitewi önümçilik toplumyny emele getirýärler, olar biri-biriniň üstüni doldurýarlar şeýle hem nebit-himiýa, nebiti gaýtadan işleýän pudaklarynyň göz önünde tutulan ösüş depginlerini, nebit önümleriniň öndürilmesini üpjün edýärler. Olaryň her biri özbaşdak tehnologik proses bolup, önümçiligiň we dolandyrylşyň gurluşy bilen, maksatly öndürilýän önüm bilen tapawutlanýarlar, şeýle hem öz içinde köp sanly kärhanalary birleşdirip uly göwrümlü çylşyrymly hojalygy döredýär. Häzirki döwürde nebiti gaýtadan işläp çykarmakda önümçilik hereketiniň çalt depginde ösmegi we kämilleşmegi, tehnikanyň, tehnologiýanyň we hojalyk işleriniň guralşynyň üýtgemegi, önümçilikde köp tonnalyk we birleşdirilen gurluşlaryň ulanylmasyna ýardam berýär.

Önümiň hilini ýokarlandyrmak dürli ykdysady usullar bilen höweslendirilýär. Hususan-da ykdysady höweslendirmeleriň gaznalary döredilýär, işgärlere goşmaça zähmet haklar tölenýär we ş. m.

Himiýa pudagynyň kärhanalarynyň häzirki zaman ýerleşdirilişinde iki adaty düzgüni bar:

-Döwletiň içinde deňagramly ýerleşmekligi;

-Himiýa önümçiligiň ähli bölekleriniň bir yerde toplanmagy.

Ýerleşmekligiň häsiýeti boýunça dört topara bölüp bolýar:

1) çig mallaryň çeşmelerine ýakyn bolmaklyga ýykgyň edýän önümçilik;

2) sarp edijilik sebitlerine ýakyn boljak bolýan önümçilik;

3) energiýa çeşmelerine ýakyn boljak bolýan energosygymlý önümçilik;

4) käbir önümçilikler sarp edijilik sebitinde hem-de önümçilik sebitinde deňagramly ýerleşip bilýärler.

Himiýa önümçiliginiň tygşylylygyny kesgitlemek üçin çykarylan çykdaýjylaryň formulasy ulanylmaly:

$$\text{Ç}=(\text{Ög}+\text{E}\cdot\text{K}+\text{Çulag})\cdot\text{A}, \quad (4)$$

bu ýerde:

E - udel koeffisiýenti ýa-da düýpli maýa goýumlaryň ykdysady netijeliliginiň koeffisiýenti;

Çulag - çig mallary we önümi ýüklemekde ulag üçin çykarylan çykdaýjylar, (m);

A – önüm öndürilşiniň bir ýyldaky göwrümi, (t).

Himiýa önümçiligi dürli çig mallaryň, ýagny maddy, energetiki, zähmet hem-de esasy serişdeleriň sarp edijisi bolup durýar. Inžener-tehnolok-himik hünärmeni tehnologiki prosesleri geçirmekligiň şertlerini saýlap bilmeli, ykdysady taýdan peýdaly enjamy saýlap bilmeli. Himiýa pudagynyň ykdysadyýeti tehniki dersler bilen ýakyn aragatnaşykda, hususan-da umumy himiýa tehnologiýasy, ýörite tehnologiýa bilen, ylmyň we tehnikanyň iň täze gazananlaryny önümçilige we durmuşa ornaşdyrmak maksady bilen ykdysadyýetimiziň ähli diýen ýaly pudaklaryny himiýalaşdyrmak örän möhümdir. Şol bir wagtda ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň başga pudaklary, ýagny nebit-gaz, nebiti gaýtadan işleyän, nebit-himiya pudaklary bilen himiýa pudagy ýakyn arabaglanşyklydyr. Bu bolsa häzirki döwrüň talabyna laýyklykda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklaryna geçmekliginiň esaslaryny seljermek üçin uly itergi berer.

Bap II.

Kärhananyň düýp manysy we meseleleri.

2.1.Kärhanananyň esasy meseleleri we maksady.

Kärhana – bu özbşdak önüm öndürýan, hyzmat işleri, dürli ykdysady işleri ýerine ýetirýän ýuridiki subýekt.

Her bir dolandyryjy öz kärhanasyny döretmek bilen onuň maksadyny kesgitlemeli. Önüm ýa-da hyzmat öndürýän telekeçi öz maksadyny jikme-jik düzmek üçin belli bir taslama döretmeli.

Taslama – belli bir guruljak obýekt ýa-da desga hem-de ýerine ýetiriljek iş üçin kagyz esasynda shemasyny ýa-da tehnologiýa döwrüni düzmek.

Her bir guramaň içki we daşky gurşowlary bar. Mälim bolşy ýaly, taslamalar - ol belli bir maksada ýetmek üçin adamlar toparlarynyň işini gurnamakdyr. Kesgitlemekden görnüşi ýaly taslamaň esasy düzüjisi we alamatlarynyň biri ol hem maksatdyr. Şol maksada görä hem taslamanyň guramaçylyk düzümi düzülýär. Eger-de maksat anyk bolmadyk ýagdaýynda bolsa onda taslamanyň ugry ýitýär, ünsi bölünýär, şeýle hem öndürijilik we işjeňlik peselýär. Maksatlar anyk we anyk däl bolmagy mümkin. Emma anyk maksatlaryň içinde hem ileri tutulýan maksatlaryň orunlaryny kesgitäp bolýar. Köplenç 3 derejeli ileri tutulýan maksatlar tapawutlanýar. Iň wajyp birinji derejeli maksatlara hökman ýetmeli diýip hasaplanýar. Ikinji derejeli maksatlar ýerine ýetiriläýse gowy bolardy diýip atlandyrylýar. Olaryň käbirini birinjilik maksatlaryň peýdasyna geçirseň bolýar. Üçünji derejeli maksatlar goşmaça emele gelen maksatlar bilen baglanşyklydyr. Olara mümkin bolsa ýetäýseň gowy bolardy diýip atlandyryýarlar.

Köplenç anyk maksatlar gatnaşyk resminamalarynda görkezilýär. Emma anyk maksatlaryň käbiri taslama gatnaşyklaryň hemmesinde görkezilenok. Anykdäl ýa-da

goşmaça maksatlar bu başda kesgitlenmedik anyk däl maksatlardyr. Maksatlar içki we daşky görnüşler boýunça tapawutlanýarlar. Daşky maksatlar kärhananyň daşky hyzmatdaşlary bilen aragatnaşyklary düzgünleşdirmek üçin ulanylýar. İçki maksatlar bolsa, taslama gatnaşyjylaryň ähmiýetine degişlidir. Taslamanyň maksatlary kärhananyň maksatlaryna ters bolmaly däldir. Käbir ýagdaýlarda taslamada özboluşly näsazlyklar döremezligi üçin taslama dolandyryjysy maksatlary täzedan bahalandyrmaly bolýar.

2.2. Kärhananyň konsepsiýasy we önümçilik alamatlar.

Önümçilik – önüm öndürmekde işgärleriň zähmetini, önümçilik serişdeleri, enjamlary, maddy serişdeleri tygşytlýan ulanmak ondan başga-da meýilleşdirmek, önümçiligi dolandyrmak we gözezgçilikde saklamak hem-de önümçilik maksatlara ýetmek üçin serişdeleri saylamak. Önümçilik maksatlar - öndüriljek önümiň sanyny, hilini we öndürilişiniň möhletini kesgitlemek. Önümçiligiň maksatnamasyny meýilleşdirmekde birinji bilen önümiň nähili görnüşlerini we näçe möçberini öndürmeli diýen soraga jogap bermeli. Bu ýerde hususan-da kärhananyň strategiýasy barada gürrüň gidýär, ýagny öz önüminiň bazarda ýerlemek üçin özüni nädip alyp barmaly. Bu hereketi kesgitlemekde adaty "önüm-bazar" atly matrisa ulanylýar. Her bir kärhananyň öz konsepsiýasy bolmaly. Onda kärhananyň iň wajyp düzgünleri jemlenýär. Telekeçi üçin bu konsepsiýa her günki meseleleri çözmekde, öz ünsüni diňe bir esasy maksada bermekligi, öňe barmaklyga ýardam berýär. Bu konsepsiýa - kärhananyň konstitusiyasy diýip hasaplanýar. Bu konsepsiýa berk goýlan başgançaklar boýunça indiki maksatlar girýär: esasy düzgünler, ýagny nähili göwrümde, möçberde we möhletde önüm öndürmeli; geljekki hereketi kesgitleýän düzgünler; tiz wagtda ýerine ýetirilmeli dereje; häzirki döwürde alynyp baryljak işler.

Kärhananyň konsepsiýasy şeýle çözülen anketanyň netijesinde düzülip bilner:

- 1) Öz harydymyzyň esasynda haýsy islegleri kanagatlandyryp bolar?
- 2) Haýsy hökmany berjaý edilmeli talaplara gabat gelmeli (hil,nyrh,täzelik)?
- 3) Haýsy geografiki çäklerde kärhana işlemeli?
- 4) Bazarda haýsy üstünliklere ýetmeli?
- 5) Bazardaky hyzmatdaşlar bilen gatnaşyklar nähili düzgünlere esaslanmaly?
- 6) Kärhananyň esasy jemgyýetçilik meselelere garaýyşy?
- 7) Kärhananyň hereketiniň esasy ykdysady düzgüni?
- 8) Tehnologiýa boýunça kärhananyň gözüýetimi?

Şekil №1.Dürli derejeli basgançaklar arkaly kärhananyň maksatlaryny paýlamak.

Telekeçilik işewürliligini herekete getirmekde indiki önümçilik alamatlar çykyş edýär.

Tablisa № 1. Önümçilik alamatlar.

Işgärleriň zähmeti	Önümçilik serişdeleri	Maddy serişdeler	Goşmaça faktorlar
-kärhanany dolandyrmak (deslapky alamat) -meyilleşdirmek -guramak -gözegçilik -önümçilik	-ýangyç -gurallar -maşynlar -desgalar -ýer meýdançalary	-çig mal we goşmaça maddy serişdeler -ýarymfabrikatlar	-hyzmatlar -hususy däl serişdeler -ätiýaçlyk serişdeler -ulag hyzmatlary -maddy däl faktorlar -erkin çig mallar patent, lisenziýalar

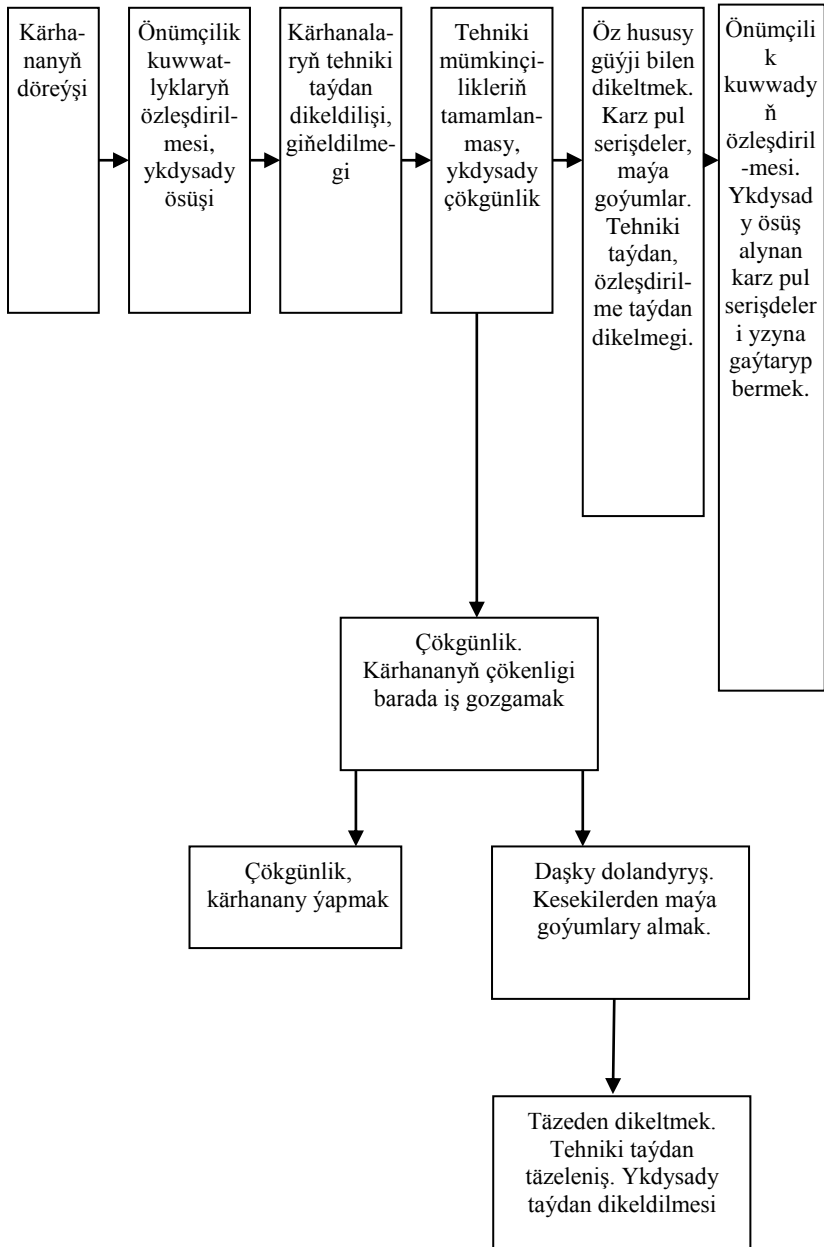
2.3. Kärhanalaryň görnüşleri.

Kiçi, orta möçberli we göwrümli kärhanalar öz häsiýetleri boýunça birnäçe

görnüşlere bölünýärler. Göwrümli kärhanalary dolandyrmakda ýörite hünär bilimli menejer-dolandyryjy çykyş edýär. Önümçilik hereketinde maglumat üpjünçiligi ýokary derejede goýulan kämil tehnologiýalar we tilsimatlar hyzmat edýär, ol prosesde ýöriteleşdirilen bölümlerde bilim alan ýokary derejedäki tehniki hünärmenler zähmet çekýär. Göwrümli kärhanalarda bazaryň bölekleri (segmentleri) köp bolup, sarp edijileriň islegleri giňişleýin möçberde ýerine ýetirilýär.

Kiçi, orta möçberli kärhanalarda - emlägiň eýesi hökmünde telekeçi çykyş edýär. Bu ýerde dolandyrmaklyk – sarp edijilere hyzmat etmek bilen çäklenýär.

Tablisa № 2. Kärhananyň durmuş döwri.

Telekeçiniň dolandyryýan önümçiliginde başda goşmaça önüm döreýär, soňra ol tapgyrma-tapgyr girdeýji berýär. Kärhanany döretmeklik tapgyry birinji nobatda öndürmekligi hem-de hemişelik we üýtgäp durýan çykdaýjylary kesgitlemekden başlaýar. Önümi öndürmek bilen hem-de edilen çykdaýjylaryň jeminiň arasyndaky tapawudyna goşmaça önüm diýilýär. Ol girdeýjini döretmekligiň, işgärleri höweslendirmekligiň we salgytlary tölemekligiň çeşmesi bolup durýar. Hemişelik we üýtgäp durýan çykdaýjylar tehnologiýa prosessler bilen arabaglanşyklydyrlar. Hemişelik çykdaýjylar hemişelikdir. Emma önümçilik täzeden dikeldilende ol çykdaýjylar ösýär.

Kompaniýalaryň arasynda hojalyk hereketini birikdirmek we önümi bölüşmek barada baglanyşylan şertnamalaryň esasynda döreýän konsorsiumlara françaýzing diýilýär.

Françaýzing - iri we ownuk telekeçiligiň birleşdirilen görnüşi. Bu ýerde iri kompaniýalar (“ata-ene”) ownuk kompaniýalar (“doçerniý”) bilen baglanyşylan şertnamalaryň esasynda ownuk kompaniýalaryň adyndan işi ýöretmek barada hukuk gazanýarlar. Ownuk kompaniýa öz hereketini diňe iri kompaniýalaryň bellän görnüşinde we kesgitli möhletde alyp barmaly. Öz gereginde iri kompaniýa öz garamagyndaky kompaniýany zerur bolan harytlar, tehnologiýalar we başga zerurlyklar bilen üpjün edýär.

Himiýa, nebi-himiýa pudaklaryna degişli kompaniýalaryň özboluşlylygy. Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumy.

Bazar ykdysady şertlerinde adamzat jemgiýetiniň ykdysadyýeti esasy maddy nygmatlary öndürmekden ybaratdyr. Islendik ykdysady ulgamda öndürmek, alyş-çalyş etmek, paýlamak we sarp etmeklik möhüm wezipelerdir. Bu wezipeleri ýerine ýtirmek kärhanalaryň paýyna düşýär. Olaryň kömegi bilen jemgiýetiň zerur önümleri we hyzmatlary öndürilýär we sarp edijileriň islegleri kanagatlandyrylýar. Kärhanalaryň, firmalaryň we pudaklaryň arasynda resurslar ykdysady

ulgamyň ýörelgesine laýyklykda paýlanýlýar. Şonuň bilen birlikde her bir ykdysady ulgamda kärhanany döretmekde özboluşly düzgüni bar. Mysal hökmünde Türkmenistanyň nebit-himiýa pudagyna degişli bolan Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplумы çykyş edip biler. Häzirki wagtda bu zawodlar toplумы öz içinde baş kärhanany jemläp ol diňe nebit-himiýa däl, eýsem ýurduň ykdysadyýetiniň iňňän uly häzirki zaman senagat kärhanasyna öwrüldi. Türkmenistanda öndürilýän önümiň umumy möçberiniň 25 göterime golaýyny bu ýerde işlenip çykarylýar.

Zawod Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda Tuapseniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyndan getirilen enjamlaryň esasynda örän gysga möhletde, ýagny 1942-nji ýylyň güýzi – 1943-nji ýylyň bahary guruldy we ilkibaşda onuň öňünde awtomobil benzinini öndürmek wezipesi goýuldy. Geçen altmyş ýyldan gowrak wagtyň dowamynda zawod yzygiderlei ösdi we kämilleşdi. Häzirki wagtda bu zawodlar toplумы dünýä ülnülerine laýyk gelýän tehnika we tehnologiýalary, häzirki zaman maşynlary we enjamlary, ulag serişdeleri we kompýuter tehnologiýalary özünde jemläp, çykarýan nebit önümleriniň hilini, assortimentini we göwrümini ýokarlandyrýar, şeýle hem bu toplumda nebit-himiýa önümçiligi gurnamakda nebit we himiýa, konsalting, inženerçilik, gurluşyk we söwda daşary ýurt kompaniýalaryny çekmekde uly işler edildi. Gysga wagtyň içinde katalitik riforming we millisekund katalitik kreking, ýokary oktan sanly benzinleri we çalgý ýaglaryny öndürmek boýunça desgalar, polipropilen toplумы, dizel ýagyny wodorod bilen arassalaýan desgalar guruldy. Zawod Türkmenistanyň daşarky we içerki bazarlarynda sarp edijiler tarapyndan uly isleg bildirilýän önümleri, ýagny awiasiýada ulanylýan tehniki, reaktiw we dizel ýangyçlary, mazut, çalgý ýaglary, polipropilen, gurluşyk we ýol bitумы, sintetik ýuwujy serişdeler, nebit elektrod koksy, suwuklandyrylan gaz, etilirlenmedik awtomobil benzinleri öndürýär.

Kärhana öz ykdysady görkezijilerini ýokarlandyrmak bilen bir hatarda daşky gurşawyň hapalanmagynyň önüni almak we sebitiň ekologiki taýdan abadançylygyny saklamak meselelerine hem uly üns berýär. Şol babatda tehnologik desgalaryň täsirinden tebigy gurşawa ýetirilýän zyýany azaltmak maksady bilen ençeme tehniki çözümler durmuşa geçirildi. Tebigaty goramaklyga gönükdirilen çäreleriň içinde Hazar deňzini senagat suwlary bilen hapalanmakdan goramak işleri uly orun tutýar. Kuwwaty ýylda 1,5 million tonna barabar bolan dizel ýangyjyny wodorod bilen arassalaýan desganyň işe girizilmegi düzüminde örän az mukdarda kükürt saklaýan we dünýä ekologik ülnüsine (ISO 1400) laýyk gelýän arassa önüm çykarmaga mümkinçilik berýär. Öndürilýän önümleriň göwrüminiň artýandygyna, täze desgalaryň we gurluşlaryň işe girizilýändigine seretmezden, sarp edilýän we suw sowujy akabalar arkaly akdyrylýan suwuň möçberi, lagym suwlarynyň düzümindäki hapalaýjy maddalaryň mukdary Hazar ekologik gözegçiligi gullugynyň kesgitlän limitlerinden çykmaýar.

Gaýtadan işlemek üçin çig nebit “Türkmennebit” döwlet konserniniň Gönbatar Türkmenistandaky nebit ýatakalryndan turba geçirijiler boýunça we tankerler bilen topluma getirilýär. Taýar önüm demir ýol wagonlarynda we sisternalarynda, awtosisternalarda, deňiz tankerlerinde alyjylara ugradylýar. Koks, bitum, suwuklandyrylan gaz, polipropilen we çalgý ýaglary ýaly önümler göni Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynyň özünden iberilýär. Galan önümler turbogeçirijiler boýunça Kenar nebit bazasyna gelýär we ondan tankerler we otlular bilen sarp ediljilere iberilýär. Pudagy ösdürmek üçin nebiti gaýtadan işleýän täze desgalary, haýal kokslama desgalaryny gurmak boýunça iri maýa goýum taslamalary durmuşa geçirilýär. Ençeme kompaniýalar bilen bilelikde çalgý ýaglarynyň täze görnüşleriniň öndürilişini artdyrmak mümkinçiligi öwrenilýär. Polipropilenden ýuwka ýorkalary, awiýasiýada ulanylýan kerosini öndürýän, şeýle hem izomerizasiýa, alkilirlýäji we gudrondan asfalty aýyryjy

bölegi bilen haýal kokslandyryjy desgalar gurulýar. Şonuň bilen birlikde zawodda nebit gaýtadan işlenende goşmaça önüm hökmünde elementar kükürdi almak prosessi özleşdirildi. Ol dokma we kagyz senagatynda hem-de tehniki ýody we ösümlükleriň dürli kesellerine garşy göreşmek üçin ýokary netijeli serişdeleri almakda giňden peýdalanylýar.

Bap III.

Himiýa pudagynyň esasy önümçilik serişdeleri.

3.1. Önümçilik serişdeleriň ykdysady mazmuny.

Önümçiligiň maddy esaslaryny önümçilik serişdeler düzýar. Harydyň bahasyny döretmekde önümçilik serişdeler önümçilik fondlar hökmünde çykyş edýär.

Önümçilik fondlar esasy we aýlanşyk serişdelere bölünýär.

Esasy serişdeler öz deslapky daşky görnüşini saklap birnäçe önümçilik proseslere gatnaşýarlar, olar ulanylmaklygyň esasynda ýuwaş-ýuwaşdan ýyllaryň dowamynda könelşip, öz bahasyny bölekleyin önüme geçirýärler.

Aýlanşyk serişdeler esasy serişdelerden tapawutlylykda öz daşky durkuny üýtgedip, tutuşlygyna önümçilik prosese geçýärler hem-de öz bahasyny öndürilýän önüme siňdirýärler.

Esasy we aýlanşyk serişdeleriň arasyndaky deňagramlylyk pudaklaryň özboluşly häsiýetine baglydyr.

Önümçilik fondlardan başga önümçilik däl esasy fondlar bar (çagalar baglary, medeniýet öýleri, ýaşaýyş komunal obýektler). Olar önümçilikde çykyş etmän, önümçiligiň işgärlerine hyzmat edýärler.

Önümçilik fondlaryň netijeliligi girdejililik bilen häsiýetlendirilýär, ýagny girdeýjiniň esasy önümçilik fondlaryň bahasynyň jemine we maddy aýlanşyk serişdelerine bolan gatnaşygydyr.

3. 2. Esasy önümçilik serişdeleriň düzümi we düzüjileri.

Himiýa pudagynyň karhanalarynyň esasy serişdeleri.

Belli bir önümiň görnüşini öndürmeklik ýa-da işiň görnüşini ýerine ýetirmeklik üçin ýuridiki şahslaryň islendik guramaçylyk-hukuk görnüşü zahmet serişdeleriniň we zahmet baýlyklarynyň (predmetleriniň) toplumyna eýe bolýar. Zahmet serişdesi - bu zahmeti talap edýän zada tasir etmek üçin, onuň

görnüşini üýtgetmek we belli bir önümi öndürmek üçin peýdalanylýan ähli baýlyklardyr. Olar önümçiligiň esasy sebäpleriniň biri bolup çykyş edýärler. Zahmet serişdeleri - bu önümçilik serişdeleriniň has gymmat baha bölegidir. Olar köp sany önümçilik döwürlerine hyzmat edýärler, uzak wagtlap önümçilik hereketine gatnaşýarlar we önümçilik prosesinde kem-kemden tozup - hakyky görnüşini saklamak bilen gymmatyny taýýar önüme bölekleýin geçirýärler (esasy serişdeler).

Bir önümçilik döwründe bütinleýin peýdalanylýan, öz hakyky görnüşini üýtgedýan we öz gymmatyny taýýar önüme geçirýän zahmet serişdeleri – bu aýlanşyk serişdeler.

Ýuridiki şahslaryň guramaçylyk-hukuk görnüşiniň esasy we aýlanşyk serişdeleriniň jemi onuň önümçilik fonduny emele getirýar (Tablisa №1).

Tablisa №1. Kärhananyň önümçilik we önümçilik däl fondlarynyň düzümi.

Önümçilik fondlar		Önümçilik däl fondlar
Esasy önümçilik serişdeler	Aýlanşyk serişdeler	
1. Jaýlar	1. Çig mallar	1. Çagalar baglary
2. Desgalar	2. Ýangyç	2. Mekdepler
3. Geçiriji desgalar.	3. Materiallar	3. Medeniýet öýleri
4. Güýç berýän maşynlar we enjamlar	4. Pul serişdeler	4. Sport merkezleri
5. Iş maşynlary we enjamlary		5. Ýaşayyş-kommunal obýektler
6. Ölçeýji we sazlaýjy abzallar, gurluşlar, barlag enjamlary		6. Beýlekiler
7. Ulag serişdeleri.		
8. Gurallar.		
9. Önümçilik inwentary		
10. Hojalyk inwentary.		

Önümçilik fondunyň umumy göwrümünde esasy we dolanyşyk serişdeleriniň arasyndaky gatnaşygy önümçilik hereketiniň aýratynlygyna bagly bolup durýar.

Esasy önümçilik serişdeleriň düzümi:

1. Jaýlar – önümçilik ähmiýetli binagärlik-gurluşyk desgalar.
2. Desgalar – önümçilik amallaryň amala aşmagyna niýetlenen işjeň gurluşyk desgalar.
3. Geçiriji desgalar.
4. Güýç berýän maşynlar we enjamlar – ýylylyk hem-de elektrik energiýasyny berýän maşyn generatorlary, dürli görnüşli energiýany herekete öwürýän maşynlar.
5. Iş maşynlary we enjamlary – bu zähmet amallarynyň amala aşmagy üçin niýetlenen gurallar (güýç berýän kuwwatly maşynlar we enjamlar; ölçeg we sazlaýyş esbaplar we desgalar, laboratoriýa enjamlary; hasaplaýyş tehnika; beýleki maşynlar we enjamlar).
6. Ölçeýji we sazlaýjy abzallar, gurluşlar, barlag enjamlary – ählisi önümçilik amallaryny ölçeýän we sazlaýan zähmet gurallary.
7. Ulag serişdeleri.
8. Gurallar.
9. Önümçilik inwentary we oňa degişli esbaplar.
10. Hojalyk inwentary.
11. Beýleki esasy fondlar.

Birinji topara önümçilik hereketine gatnaşýan gaýtadan işleýän we kompressor stansiýalar, tehniki ussahanalar, deemulsasion guramalary, dolandyryş jaýlar, ammarlar, laboratoriýa we beýleki jaýlar degişlidir.

Ikinji topara nebit we gaz çig mal serişdeleri gaýtadan işleýän enjamlar, gurluşlar, nebit tutujylar, deňiz estakadalar, rezerwuarlar, yollar, köprüler, howuzlar we ş.m. degişlidirler.

Geçiriji desgalar toparyna buggy, suwy nasos bilen çekdirmek üçin turbageçirijiler, nebit we gazy gaýtadan işleýän nokatlaryna ýetirmek üçin turbageçirijiler, elektrogeçirijiler,

elektrogeçirijilerin liniýalary, arabaglanysyk serişdeler we beýlekiler degişlidirler.

Güýç beryän maşynlar we enjamlar toparyny hereketlendirijiler, bug maşynlary, bug, gaz we gidroturbinalar, elektrohereketlendirijiler we elektrogeneratorlar düzýär.

Iş maşynlary we enjamlar toparyny nebiti gaýtadan işleýän gurallary, separatorlar, geçirijiler, arassalaýyş desgalar we ş.m.düzýär.

Ölçeg we sazlaýyş gurallary we gurluşlary, labaratoriýa enjamlary toparyna - dinamograflar, debitometrler, çuňluk manometrler we ş.m. degişlidirler.

Hasaplaýyş tehnikasyna elektron hasaplaýyş, dolandyryş we ş.m. maşynlar, kompýuterler degişlidirler.

Ulag serişdeleri toparyna dürli açarlar, turbalar we elewatorlar, taýar önümi sarp edijilere ýetirmek üçin tankerler, sisternalar, uzaldyjylar we beylekiler degişlidirler.

Önümçilik inwentary we oňa degişli bolan esbaplar topary gurallar üçin teležkalary, merdiwanlaryny, ýangyjy saklamak üçin gaplary we beýlekileri öz içine alýar.

Hojalyk inwentary toparyna stollar, şkaflar, ýazýan maşynlar, köpeldiji apparatlar we başgalar degişlidirler.

Himiýa pudagynyň esasy serişdeleriniň galan topary gaty bir wajyp häsiýete eýe dal. Esasy fondlaryň sanalyp geçilen toparlarynyň her biri önümçilik hereketine gatnaşýar we onun netijeliligine täsir edýär. Himiýa pudagynyň kärhanalary üçin has ahmiýetli toparlar bu "Desgalar", "Arassalaýyş desgalar" we "Iş maşynlary we enjamlar" toparlarydyr. Olaryň gös-göni önümçilik hereketine gatnaşmak bilen taýýar önümi öndürýändigini sebäpli olar esasy fondun işjeň bölegi diýip hasaplanýar.

Her bir kärhananyň garamagynda maddy we pul serişdeleri bardyr. Olar kärhananyň serişdelerini emele getirýär. Kärhananyň serişdeleri hemişe hereketde bolýar. Olar önümçilik we dolanyşyk gurşowlaryny yzygiderli geçmek bilen özläriniň görnüşlerini üýtgedip durýar. Serişdeler özläriniň

ykdysady we durmuş wezipelerini diňe hemişelik hereket edýän mahaly ýerine ýetirip biler.

Esasy serişdäniň aýlanşyk prosesiniň dowamynda olaryň üznüksiz öndürilmegi amala aşyrylýar.

Önümçilik hereketine gatnaşmagyna görä esasy fondlar esasy önümçilik we önümçilik däl fondlara bölünýärler.

Önümçilik däl esasy fondlar - bu önümçilik hereketine gatnaşmaýan we karhananyň taýýar bolan önümine öz gymamtyny geçirmeyän esasy fondlaryň bölegidir. Olara karhananyň balansynda bolan ýaşaýyş jaý fondy, klublar, naharhanalar, çagalar baglary, saglyk öýleri, stadionlar we beýleki medeni durmuş taýdan hyzmat edýän obýektler degişlidir. Bular önümçilik hereketiniň gidişine gös- göni tasir etmeyän esasy fondlaryň bölegi.

Önümçilik esasy fondlar önümçilik hereketine gös-göni gatnaşýarlar ýa-da oňa hyzmat edýärler we karhananyň maddy-tehniki esasyňy emele getirýär. Eýeçiligiň islendik görnüşindäki karhananyň balansynda bolýan esasy fondlar karhananyň aktiwinde "Esasy fondlar we beýleki dolanyşykda bolmaýan aktiwler" maddasy boýunça hasaba alynýar. Esasy fondlar - jaylar, gurluşlar, geçiriji gurluşlar, güýç berýän kuwwat we iş maşynlary, ölçeg we sazlaýyş gurallary hem-de beýleki zahmet serişdeleri karhananyň maddy fonduna degişli bolýarlar.

Maddy dal aktiwler maddy taýdan manysy bolmadyk emma karhana girdeýji getirmäge yardım edip, onuň hojalyk dolanyşygynda uzak wagtlap (bir ýyldan artyk) ulanylma hasiýetine eýe bolýan aktiwler toparyny (hojalyk serişdelerini) düşündirmek üçin ulanylýan ummylaşdyrylan düşünje. Hojalyk işinde özüniň ýerine yetirýän wezipesine we hyzmatyna görä maddy däl aktiwler üç esasy topara bölünýärler akyl ýetiriş (intelektual) eýeçiligi; emläk hukugy; goulan maýa goýumlar.

Akyl ýetiriş (intelektual) eýeçiliginde hereket edýän kanuna laýyklykda döredilen baýlyklar, peýdaly nusgalar (görnüşler), senagat nusgalary, haryt belgileri, harydyň çykarylan ýerleriniň atlary, "nou - hau", kompýuterleriň makstnamalary

(programmalary), integral şekilleriň tehnologiýasy, awtor hukuklary degişlidirler.

Emläk hukuklaryna, ýerden, suw resurslaryndan, emläkden we ş.m. peýdalanmak üçin hukuklar degişlidirler.

Goýulan maýa goýumlara: guramaçylyk bilen baglanşykly, ylmy-barlag, ylmy-gözleg we tejribe-konstruktorçylyk işler bilen baglanşykly çykdaýjylar.

3.3. Esasy önümçilik serişdeleri bahalandyrmaklygyň usullary.

Esasy fondlaryň gurluş düzümi pudagyň aýratynlygyna baglydyr. Himiýa pudagynyň kärhanalarynyň esasy fondlarynyň gymmaty we göwrümi ýyl-ýyldan ýokarlanýar we ägirt puly emele getirýär.

Soňky ýyllarda wagtal-wagtal esasy fondlaryň gymmatynyň we amortizasiýa tutumlarynyň ululygynyň indeksasiýasy geçirilýär. Esasy fondlaryň bahalandyrylmasy üçin fiziki we gymmatlylyk görkezijileri ulanylýar.

Bahalandyrmanyň fiziki görnüşi ep-esli derejede tehniki hereketiniň aýratynlyklary bilen we senagatyň her bir pudagynyň esasy fondlarynyň düzümi bilen kesgitlenilýär. Adatça, fiziki görkezijide has wajyp görnüşdäki enjamlar, ýagny gös-göni maksat edilen önümi çykarmaklyga niýetlenen we kärhananyň önümçilik gymmatyny kesgitleýän enjamlar hasaba alynýar, şonuň üçin fiziki görkezijiler çäkli derejede ulanylýar, sebäbi olarda dine bir görnüşdäki esasy fondlary bahalandyryp bolýar.

Tejribede zähmet serişdeleri dürli görkezijiler bilen häsiýetlendirip bolýar: hereketlendirijiniň kuwwaty bilen, turbageçirijileriň uzynlygy, desgalaryň göwrümi, sygymlylygy, enjamlaryň sagatlaýyn we gije-gündizki öndüriligi bilen. Emma hemme esasy fondlary jemläp biläýjek umumylaşdyrylan görkeziji hökmünde olaryň gymmatyny kesgitleýän görkeziji çykyş edýär.

Esasy önümçilik serişdeleri bahalandyrmakda birnäçe usullar bar:

- deslapky (başlangyç) gymmaty boýunça - ol esasy fondlaryň herekete girizilýän wagtynda kesgitlenýär;
- galyndy gymmaty boýunça;
- dikeldiş gymmaty boýunça - öňden girizilen esasy fondlaryň gymmaty boýunça.

Haçan-da bir kärhananyň ýa-da bütin pudagyň ygtyýarlygynda bar bolan esasy fondlaryň iş hereketini yzarlamak üçin bahalandyrmak zerurlygy yüze çyksa indiki gymmatlyk görkezijilerinden peýdalanýarlar.

Esasy fondlar başlangyç, galan we dikeldiş gymmaty boýunça bahalandyrylýar.

1. Başlangyç gymmaty. Bu esasy fondlary edinmeklige ýa-da gurmaklyga, şol sanda daşamak, gurmak we düzüş işleri üçin edilen ähli çykdaýjylary özünde jemleýär. Şeýlelikde bu esasy fondlaryň kärhananyň balansyna hasaba alnan pursadyndaky gymmaty

$$G = Ge + \text{Çulag} + Ggdi \quad (1)$$

bu ýerde:

Ge - enjamlaryň ýa-da gurluşygyň gymmaty (bahasy), man.

Çulag - önümi getirmek üçin ulag çykdaýjylary (şol sanda ýükleýiş-düşüriş işleriniň gymmaty), man.

Ggdi - gurluşyk-düzüş işleriniň gymmaty, man.

Başlangyç gymmaty amortizasiýa tutumlaryň möçberini kesgitlemek üçin peýdalanýlar we esasy fondlaryň bütin gulluk etme döwründe üýtgameýär. Amortizasiýa tutumlarynyň hasabyna esasy fondlaryň önümçilik hereketine gatnaşmagy döwürde olaryň doly öwezi doldurylmalydyr.

2. Galyndy gymmaty. Gulluk etme derejesine baglylykda esasy fondlar tozup başlaýarlar we olaryň başlangyç gymmaty peselýär. Başlangyç gymmat bilen amortizasiýa tutumlarynyň arasyndaky tapawuda galyndy gymmaty diýilýär:

$$Ge = G - A$$

(2)

bu ýerde:

A - amortisasiýa tutumlaryň ululygy, man.

Esasy fondlaryň peýdalanylýan böleginiň (könelen böleginiň gymmaty) amortisasiýa tutumlary bilen bahalandyrylýar.

Galyndy gymmaty esasy fondlaryň haýsy böleginiň tölenmän galanyňy, hazirki wagtda esasy fondlar başlangyç çykdaýjylaryň haýsy bölegine eýediklerini görkezýär. Bu bahalandyrylma boýunça kärhananyň esasy fondunyň könelme derejesi barada aýdyp bolýar.

3. Dikeldiş gymmaty. Bu bahalandyrylma döwründen soňky üýtgän şertlerde esasy fondlaryň gymmaty, ýagny berlen görnüşdäki enjamyň dikeldilmegi şu gün nähili gymmata eýe bolýandygyny görkezýär.

Esasy fondlaryň önümçilik şertleriniň üýtgemegi bilen, olaryň gymmaty hem üýtgeýär. Hereket ediş derejesine görä köplenç kärhanalarda, has-da peýdalanma möhleti köp ýyllar bilen hasaplanylýsa, dürli nyrhlar boýunça dürli wagtlarda alnan meňzeş esasy fondlar üýşip gidýär.

Bu ýagdaý amortisasiýanyň hasaplanylmasy we hasaba alynmasy üçin kynçylyk döredýär, sebäbi enjamyň her bir görnüşiniň ulanyş döwrüne laýyklykda amortisasiýa tutumlaryň möçberleri kesgitlenýär. Amortisasiýanyň hasaba alynmasyny we hasaplanylmasy ýeňilleşdirmek üçin bu fondlary bir ölçeg bilen bahalandyrmak, ýagny dikeldiş gymmaty boýunça esasy fondlaryň düýpli seljerilmesini (tazeden bahalandyrylmasy) geçirmek zerurlygy ýüze çykýar.

Esasy fondlaryň bazar nyrhy diýlende bu fondlaryň erkin bäsdeşler bazarynda satylmasy ýagdaýynda satyjylaryň we alyjylaryň arasynda baglaşylan şertnama boýunça bellenen nyrh.

Şonda alyjylaryň we satyjylaryň arasynda oýlanyşykly hereket edilmegi, kanun bozulmazlygy, şertleşik obýektiniň howlukman satylmazlygy, şertleşigiň tölegi bolsa pul-maýa görnüşinde edilmekligi we goşmaça şertlerin bolmazlygy talap edilýär.

Esasy fondlaryň düýpli derňelmesinde esasy fondlaryň doly dikeldiş we galan dikeldilmeli gymmatyny kesgitlemek zerur. Tāzeden bahalandyрма döwründe bazar nyrlaryna laýyklykda doly dikeldilme gymmaty hökmünde kärhananyň esasy fondlaryna meňzeş bolan esasy fondlaryň taze (ýañadan öndürilen) görnüşleriniň alyp bolaýjak nyrlary ulanylýar. Eger edil şunuň ýaly nusgalar ýok bolsa, tehniki häsiýetnamalarynyň deňeşdirilmesiniň üsti bilen gymmaty anyklanylan meňzeş bolan obýektler boýunça kesgitlemeli bolýar.

Esasy fondlaryň düýpli derňelmesinde (tāzeden bahalandyrylmasynda) maslahat berilýän koeffisiýentler boýunça dikeldiş gymmaty olaryň balans gymmatynyň degişli bolan koefissiýentine köpeldilmesi bilen anyklanylýar:

$$G_D = G_b \cdot k, \quad (3)$$

bu ýerde:

G_b - esasy fondlaryň balans gymmaty;

k - balans gymmatynyň degişli bolan koefissiýenti.

Düýpli derňemeden geçen esasy fondlar dikeldiş gymmaty boýunça, ondan soňky girizilenler bolsa başlangyç gymmaty boýunça kärhananyň balansynda durýarlar.

Şeýlelikde, esasy fondlaryň nyrlar bilen baglanyşykly bahalandyrylmasynyň üç görnüşiniň ählisi karhanada bir wagtyň özünde ulanylyp, dürli maksatlar üçin hyzmat edýär. Esasy fondlaryň (peýdalanylmaga tabşyrylan pursadyndan başlap) gymmatynyň absolýut (doly) ululygy bahalandyrylmanyň ähli görnüşlerinde birmeňzeş bolar. Başlangyç gymmaty doly könelyänçä üýtgemän galýar. Galyndy gymmaty wagtyň geçmegi bilen peselýär, dikeldiş gymmaty bolsa dürli ýagdaýlaryň we şertlerin täsir etmeginde üýtgeýär.

Önümçilik serişdeleriniň önümçilik kuwwatlylygy – önümçilik gurallaryny doly ulanmakda önüm öndürmekligiň maksimal mümkinçiligi. Önümçilik serişdeleriniň önümçilik kuwwatlylygyna köp alamatlar täsir edýär: ulanylýan maşyn we

mehanizmleriň kämilliligi, çig malyň, materiallaryň, reagentleriň üpjün bolmagy, elektroüpjünçiligiň yzygiderliligi, işgärleriň hünär derejesi, önümçiligiň we zähmetiň gurnalyşy. Önümçilik kuwwatlylyk enjamyň wagt boýunça ulanylyşyny görkezýär, şonuň üçin ony wagtyň kesgitli çyzygy boýunça hasaplaýarlar, esasanam kalendar ýyly boýunça.

Adatça taslama önümçilik kuwwatlylygyny hem-de häzirki hereker edýän önümçilik kuwwatlylygyny tapawutlandyrýarlar. Taslama önümçilik kuwwatlylygyny tehniki taslamasynyň düzüminde hasaplap tassyklaýarlar. Ol önümçiligi özleşdirmek döwründe täze öbýektde önümi öndürmek boýunça minimal buýruk hökmünde çykyş edýär. Häzirki hereker edýän önümçilik kuwwatlylygyny täze önümçiligi özleşdirmekden soňra düzýärler. Önümçilik kuwwatlylygy hasaplanylanda esasy önümçilik serişdeleri ulanmaklygyň şertlerine, önümçiligiň we zähmetiň gurnalyşyna esaslanýarlar. Önümçilik kuwwatlylygyň ulanylyşy degişli koeffisiýent bilen (meýilnama we hakyky) häsiýetlendirýärler. Önümçilik kuwwatlylygyny ulanmaklygynyň meýilnama boýunça koeffisiýenti önümçilik meýilnamanyň önümçilik kuwwatlylygyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenýär; hakyky koeffisiýenti – hakyky öndürilen önümiň önümçilik kuwwatlylygyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenýär. Mysal üçin, önümçilik kuwwatlylygy deňdir 330000 tonn, önümçilik meýilnama – 290000 tonn, hakyky öndürilen önüm – 295000 tonn. Netijede, önümçilik kuwwatlylygyny ulanmaklygynyň meýilnama boýunça koeffisiýenti deňdir – $K_{km}=290000:330000=0,88$; hakyky – $K_{kh}=295000:330000=0,89$. Bu ýerde önümçilik kuwwatlylygy ulanmaklygyň hakyky koeffisiýenti önümçilik meýilnamasynyň hakyky ýerine ýetirilşine deň bolmaýar, ol biziň mysalymyzda $295000 \cdot 100:290000=101,7\%$ bolar. Önümçilik meýilnamasynyň 1,7 % ýokarlanandygyna sertetmezen önümçilik kuwwatlylygy ulanmaklygyň hakyky koeffisiýenti birden az bolup durýar.

3.4. Esasy önümçilik serişdeleriň könelşmegi hem-de onuň düýpli abatlandyrylşy, täzeden dikeldilşi.

Esasy serişdeleriň könelmeginiň iki görnüşü bar. Olaryň biri fiziki, beýlekisi bolsa moral taýdan könelmegi. Esasy fondlaryň fiziki taýdan könelmesi bu - önümçilik hereketine gatnaşmagyna görä kem - kemden ilki başdaky harydyň isleg ödäp bilijilik ukybynyň ýitmekligi, şol sebäpli olar işe yaramaz bolup, täze zähmet serişdeleri bilen çalşyrylmasyňy talap edýär. Esasy serişdeleriň fiziki taýdan könelmesi - bu olaryň isleg ödeýiş gymmatyny kem-kemden ýitirmegine düşünilýär. Könelmäniň bu görnüşiniň iki tarapyňy tapawutlandyrmak bolar. Birinjisi esasy serişdeleriň öndürijilikli ulanylmagynyň netijesinde bolup geçýär, ikinjisi bolsa olaryň köp wagtyň dowamynda peýdalanman, hereketsiz durmagy bilen tebigy alamatlaryň täsiri esasynda bolup geçýär. Olaryň önümçilikde ulanylman hereketsiz durmagy kärhana üçin ykdysady taýdan zyýan ýetirýär.

Zähmet serişdeleri diňe bir fiziki taýdan könelmän, moral taýdan hem könelýär. Esasy serişdeleriň moral taýdan könelmesi diýip olaryň öndürijilikli häsiýetiniň ýitirmezligine garamazdan, özüniň gymmatynyň bir bölegini ýitirmegine aýdylýar. Esasy fonduň moral taýdan könelmesi täze, has-da öndürijilikli we häzirki döwre laýyk gelýän zähmet serişdeleriň döredilmesi bilen ýapylýar.

Esasy serişdeleriň könelmegi esasynda olaryň gymmatynyň ýuwaş-ýuwaşdan täze öndürilýän önümlere geçirilmegine we pul görnüşinde öweziniň doldurylmagyna **amortizasiýa** diýilýär.

Esasy serişdeleriň öwezini doldurmak üçin her bir kärhana amortizasion tutum edýär. Ol tutum esasy serişdeleriň täze önüme geçirilen gymmatynyň pul bilen aňladylan bölegidir. Önüm satylandan soň ol tutum kärhana gaýdyp gelýär we onuň amortizasion gaznasyny düzýär. Esasy serişdeleriň könelmegi netijesinde olaryň gymmatynyň ýuwaş-ýuwaşdan azalmak we

onuň hasabyna amortizasion serişdeleriň köpelmek prosesini şu aşakdaky şekilden görmek bolar.

Tablisa №2: Amortizasion gaznasynyň emele gelşi

Ýyllar	Esasy fondlaryň gymmaty	Amortizasion gazna
1	45000	5000
2	40000	10000
3	35000	15000
4	30000	20000
5	25000	25000
6	20000	30000
7	15000	35000
8	10000	40000
9	5000	45000
10		50000

Amortizasion tutum önümiň özüne düşýän gymmatynyň düzüm bölegidir.

$$A_n = \frac{A_t}{E_f} \times 100\%, \quad (4)$$

bu ýerde:

A_n – amortizasiýanyň normasy

A_t – amortizasion tutumyň jemi

E_f – esasy serişdeleriň gymmaty

1. Esasy önümçilik serişdeleriň kabul ediş koeffisiýenti, ol hatardan çykanlary hasaba almazdan olaryň umumy sanynyň köpelşini häsiýetlendirýär.

$$Kk = \frac{E_{st}}{E_{y.a.b.}}, \quad (5)$$

bu ýerde:

E_{st} – täze satyn alnan serişdeleriň bahasy

$E_{y.a.b.}$ - esasy serişdeleriň ýylyň ahyryndaky bahasy

2. Hatardan çykyş koeffisiýenti, bu bolsa hatardan çykanlaryň derejesini häsiýetlendirýär.

$$K_{h\check{c}} = E_{h\check{c}} / E_{\check{y}b.b.} \quad (6)$$

$E_{h\check{c}}$ – hatardan çykan esasy serişdeleriň bahasy

$E_{\check{y}b.b.}$ – esasy serişdeleriň ýylyň başyndaky bahasy

3. Köneliş koeffisiýenti könelen serişdeleriň bahasyny esasy serişdeleriň umumy bahasyna bolan gatnaşygy .

$$K_{ks} = E_k / E_{\check{y}b.b.} \cdot 100\% \quad (7)$$

4. Işe ýaramlylyk koeffisiýenti 100%-den köneliş koeffisiýentiniň mukdarynyň tapawudy arkaly kesgitlenýär.

$$K_{\check{y}ar} = 100\% - K_{ks} \quad (8)$$

5. Esasy serişdeleriň önüm berijiligi

$$E_{s.\check{o}.} = Q / E_{s.\check{o}.\check{y}.b.} \quad (9)$$

Q – ýerine ýetirilen işleriň göwrümi

$E_{s.\check{o}.\check{y}.b.}$ – esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk bahasy.

6. Esasy önümçilik serişdeleriň sygymy bu görkeziji ýokarda görkezilen formulanyň tersine hasaplanylýp, esasy serişdeleriň öndürilen önümdäki paýyny görkezýär.

$$E_{s.s.} = E_{s.\check{o}.\check{y}.b.} / Q \quad (10)$$

7. Esasy serişdeler bilen zähmetiň ýaraglanyşy ($E_{s.\check{y}.}$) bu görkeziji kärhanada önüm öndürmek üçin ulanylýan serişdeleriň bir işçä düşýän paýyny häsiýetlendirýär.

$$E_{s.\check{y}.} = E_{s.\check{o}.\check{y}.b.} / I_s \quad (11)$$

3.5. Pudakdaky ulanylýan esasy önümçilik serişdeleri gowlandyrmaklygyň görkezijileri we ýollary.

Himiýa, nebit-himiýa, nebiti gaýtadan işleýän pudaklaryň kärhanalary üçin soňky ýyllarda esasy önümçilik fondlarynyň ýokary derejedäki ösüşi mahsusdyr. Himiýa, nebit we gaz öndürýän tehnologiýa prosesleriň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin täze tehniki serişdeleri döretmek, önümçilik prosesleri toplumlaýyn awtomatlaşdyrmak, maşynlaryň we enjamlaryň hilini we berkligini ýokarlandyrmak (tehniki resurslary, abatlama döwrüniň aralygyny artdyrmak, material talap edijiligini peseltmek) häzirkî döwürde örän wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Önümçilik kuwwatlarynyň peýdalanylmasyň netijeliligi önümçilikde önümiň hilini ýokarlandyrmak boýunça işleriň girizilmesi bilen ep-esli derejede ýokarlanýar we birinji nobatda nebit we gaz öndürýän tehnologiýa prosesleriň kämilleşen usullaryna geçilmegi wagt we serişde çykdajylarynyň kemelmesine getirer.

Şeýlelikde, himiýa puagynyň kärhanalarynyň bazar ykdysadyýetine geçmegi bu döwrüň esasy guramaçylyk-ykdysady esaslarynyň, önümçilik-hojalyk işleriniň guralşynyň we dolandyryşynyň täze görnüşleriniň we usullarynyň tiz hasaba alynmasyň we derňewiniň üstünde pugta işlenilmesini talap edýär.

Esasy önümçilik serişdeleri ullanmaklygyň iň ähmiýetli umumylaşdyrylan görkezijisi bolup ol hem – önümberijilik bolup durýar. Ol öndürilen önümiň göwrüminiň 1 manat ýa-da 1000 manatlyk esasy önümçilik serişdeleriň gymmatyna bolan gatnaşygy bilen ölçenýär. Önümberijilik öndürilen önümiň göwrüminiň esasy serişdeleriniň ortaça ýyllyk (ortaçaalyk, ortaçakwartallyk) gymmatyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenýär. Mysal üçin: indiki görkezijilere esaslanyp amiak selitrany çykarýan sehda önümberijiligi kesgitlemeli:

	Geçen ýyl	Hasabat ýyly	Hasabat ýyly geçen ýyla bolan %
Amiak selitrasynyň öndürijiligi, (t)	263100	297500	113,1
Esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk gymmaty, (müň. manat)	41300	45000	108,9

Geçen ýylda önümlerijilik
 $263\ 100\ 000:41300=6370\text{kg}$; hasabat ýylynda
 $297500:45000\cdot1000=6611\text{kg}$; diýmek hasabat ýylynda esasy
serişdeleriň önümlerijiligi geçen ýyl bilen deňeşdirilende
3,8% artdy - $6611:6370\cdot100-100=3,8\%$.

Önümlerijiligiň ösüşiniň esasy şerti – täzeden
dikeldilen we täze ornaşdyrylan önümçilik kuwwatlyklaryny
tiz wagtda herekete getirmek. Mysal üçin: karbamid çykarýan
sehiniň taslama kuwwatlylygyny özleşdirmekligiň möhletini
peseltmekligiň netijesinde önümlerijiligiň ösüşini
hasaplamaly. Önümçilik kuwwatlyklaryny giňeltmekden öň
sehiň önümçilik kuwwatlyklary – ýylda 180 müň tonna,
rekonstruksiýadan soň – 330 müň tonna boldy. Esasy
önümçilik serişdeleriň gymmaty 50 million manatdan 71,6
million manada çenli ýokarlandy. Birinji ýylda taslama
kuwwatlylygynyň 80 % özleşdirilmeli, ikinji ýylda bolsa– 100
%. Hakykatda bir ýylda özleşdirildi – 87,1 %, ikinjide – 90 %.
Şeýle hem 1 tonna karbomidiň lomaý bahasy 100 manat.

Rekonstruksiýadan öňinçä jemi önümiň göwrümi
 $100\cdot180=18\text{mln.manat}$; taslama kuwwatlylygyny 80 %-e çenli
özleşdirmekde - $100\cdot330\ 000\cdot80:100=26,4\ \text{mln.manat}$; 100 %-e
çenli - $100\cdot330\ 000=33\ \text{mln.manat}$ boldy. Rekonstruksiýa çenli
önümlerijilik $18:50=0,36$ manat boldy; taslama

kuwwatlylygyny 80 %-e çenli özleşdirmekde - $26\,400:71\,600=0,37$; taslama kuwwatlylygyny 100 %-e çenli özleşdirmekde - $33\,000:71\,600=0,46$ manat. Birinji ýylda kuwwatlylygy özleşdirmekligiň derejesi 7,1 % ýokarlandy hem-de $100\cdot 330\,000\cdot 87,1:100-26\,400=28\,743-26\,400=2\,343$ müň manatlyk goşmaça önüm alyndy. Netijede önümberijilik $28\,743:71\,600=0,40$ manada çenli ýokarlandy.

Ikinji ýylda sehiň kuwwatlylygy 99 %-e çenli özleşdirildi, şonuň üçin 330 000 manatlyk önüm öndürilmedi - $33\,000-100\cdot 330\,000\cdot 99:100=33\,000-32\,670=330\,000$ manat. Şeýlelikde önümberijilik $32\,670:71\,600=0,456$ manat boldy.

Umumy iki ýylyň içinde önümçilik kuwwatlylygyň soňuna çenli özleşdirilmedigine seretmezden önümçiligiň göwrümi 2013 müň manatlyk ýokarlandy - $2\,343-330=2013$ müň manat.

Esasy serişdeleriň önümberijiligini ýokarlandyrmaklygyň esasy ýollary - önümçilik kuwwatlyklaryny doly ullanmak, köneleri çalyşmak we täze önümçilik serişdelerini özleşdirmekligiň möhletini peseltmek, taslamalaryň hilini ýokarlandyrmak, gurluşygyň gymmatyny peseltmek, önümçilik obýektleri giňeltmek we täzeden enjamlaşdyrmak.

Bap IV.

Aýlanşyk serişdeleriň düzümi we düzüjileri.

4.1. Aýlanşyk serişdeleriň döreyişiniň çeşmeleri.

Kärhananyň esasy serişdeleri bilen bir hatarda onuň emläginiň bir bölegi bolup aýlanşyk serişdeleri çykyş edýär. Aýlanşyk serişdeler – bu aýlanşyk önümçilik serişdelere we dolanyşyk serişdelere geçirilen pul serişdeler. Önümçilik aýlanşyk serişdeleri önümçilik gurşowynda hereket edýän bolsa, dolanyşyk serişdeler dolanyşyk gurşowynda hyzmat edýär.

Kärhanalaryň özbaşdak aýlanşyk serişdelerini rejeli ullanmak üçin olaryň aýlanşygyny tizleşdirmekligiň esasynda zerur bolan gerekli ölçege getirmek örän ähmiýetli bolup durýar. Aýlanşyk serişdeleriň aýlanşygy näçe tiz bolsa, şonça-da olaryň şol bir sanynda önüm köp öndüriler. Aýlanşyk serişdeleriň aýlanşygyny tizleşdirmek kärhananyň önümçilik ätiýaçlyklarynyň möçberini peseltmekligiň, kärhananyň ammarynda ýerleşen taýýar önümiň göwrüminiň azaldylmagynyň we oňa degişli resminamalaryň aýlanşygynyň çaltlaşmagynyň netijesinde mümkin bolar.

Kärhananyň serişdeleriniň aýlanmagy yzygiderli gaýtalanyp durýan prosesdir. Kärhananyň serişdeleriniň aýlanmasynyň tizligi belli bir wagtyň dowamynda (adatça 1 ýylda) olaryň aýlanmasynyň sany (N) ýa-da bir aýlanmasynyň dowamlylygy (t) bilen aňladylýar. Mysal üçin, kärhananyň serişdeleri bir ýylda 4 gezek aýlanýan bolsa ($N=4$), onda bir aýlanmanyň dowamlylygy 90 güne deň bolar

$$t=360/4=90 \text{ gün}$$

Aýlanşyk serişdelere çig mallar, materiallar, ýangyç we beýleki maddy resurslar degişlidirler. Olar diňe bir önümçilik döwrüne hyzmat edip, onda peýdalanýarlar we öz gymmatyny öndürilen önüme geçirýärler.

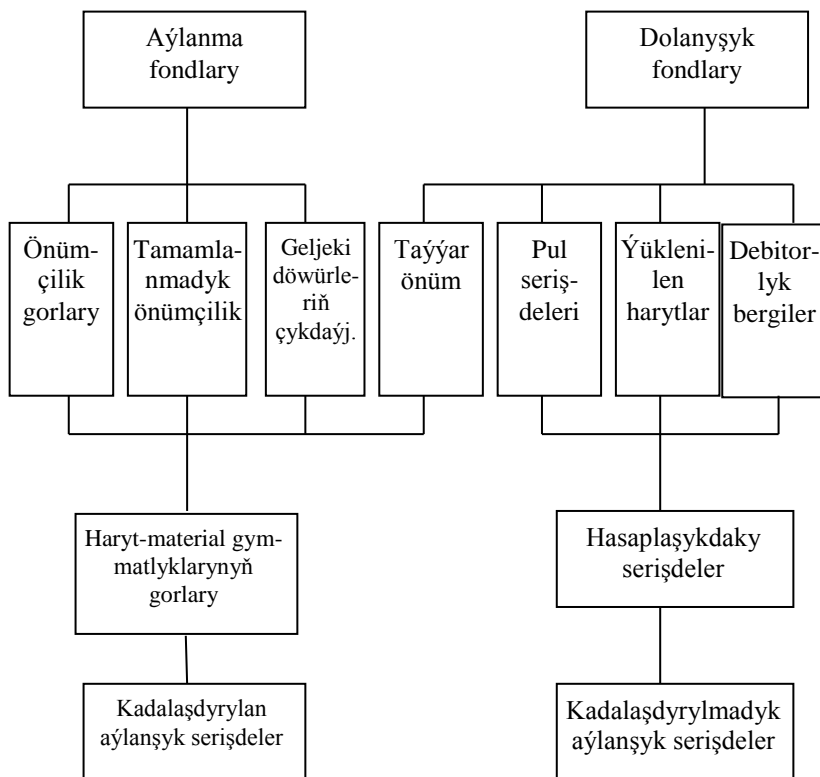
Ondan başgada enjamlaryň abatlaýyş işleriniň geçirilmesi üçin ätiýaçlyk şaýlary, gymmat bolmadyk we tiz könelyän (gymmatyna garamazdan bir ýyldan az hyzmat edýän) gurallar hem aýlanyşyk serişdelere degişli bolýarlar.

Aýlanyşyk serişdeler hemişe maddy gymmatlyklaryň önümçiliginde bolýarlar we gös-göni ýa-da gytaklaýyn taýýar önümiň maddy düzümini emele getirýärler. Aýlanyşykdaky serişdeleriň düzümine geljek döwürleriň çykdaýjysy görnüşinde bolan maddy däl düzüjiler girýär. Her bir kärhananyň önümçilik hereketinde dolanyşyk çäginde hereket edýän dolanyşyk serişdeleri bolýar (ýüklenip ugradylma garaşýan ammarlardaky gaplanan taýýar önüm, ýükläp ýollanylan, emma sarp edijilere yetmedik ýa-da olar tarapyndan tölenilmedik, bankda ýerleşen kärhananyň hasaplaşyklaryndaky maýa serişdeler we hasaplaşykdaky serişdeler).

Serişdeleriň aýlanyp çykmasyna gatnaşyş häsiýeti boýunça aýlanma we dolanyşyk fondlaryna käbir umumylyklar mahsusdyr. Olaryň ikisi hem her aýlanyp çykmadan soň doly täzelenýär. Aýlanyp çykma prosesinde olar özara aýrylmaz baglanyşykda bolýarlar. Şonuň üçin hem aýlanma we dolanyşyk fondlary bilelikde pul görnüşinde aýlanma serişdelerini emele getirýärler.

Kärhananyň aýlanyşyk serişdeleriniň düzümi bölekleri aşakda görkezilýär.

Şekil №1. Kärhananyň serişdeleriniň düzüme bölükleri

Kärhanalaryň aýlanşyk serişdeleri üç bölükden durýar :

- 1.Önümçilik ätiýaçlyklary;
- 2.Tamamlanmadyk önümçilik we özbaşdak öndürilen ýarymfabrikatlar;
- 3.Geljekki döwürleriň çykdajylary.

1.Önümçilik ätiýaçlyklary – önümçilik hereketine goýberilmeklige taýýar bolan zähmet serişdeler; olar çig maldan, ýangyçdan, esasy we kömekçi materiallardan, gaplardan we gaplandyryjy materiallardan, esasy fondlary abatlandyrmak üçin ätiýaçlyk şaýlardan ybarat bolup durýar. Sarp ediljilere ýetirilen emma nirede saklanylýandygyna

garamazdan entek peýdalanylmadyk we gaýtadan işlenilmedik önümçilik ätiýäçlyklary - çig mallar, esasy we goşmaça materiallar, ýangyç, ýarymfabrikatlar, gaplar, gurallar we gurluslar, hojalyk inwentary we beýleki maddy gymmatlyklar. Çig mal we esasy materiallar öndürilýän önümiň esasy düzýär hem-de önümiň öndürilişinde zerur düzüji hökmünde çykyş edýär. Goşmaça materiallar bolsa tehnologik hereketine gatnaşyp, reaksiýanyň tizligine, önümiň görnüşine we hiline täsir edip, emma onuň esasy emele getirenok.

2. Tamamlanmadyk önümçilik we özbaşdak öndürilen ýarymfabrikatlar – önümçilik prosesinde herekete girizilen zähmet serişdeler: materiallar, özleşdirmek prosesine gatnaşýan bölekler, düzüjiler, ýarymfabrikatlar, geljekki özleşdirmeklige niýetlenen soňuna çenli tamamlanmadyk kärhanalar.

Tamamlanmadyk önümçilik bu - taýýar önüme öwrülýänçä önümçilik döwrüne gatnaşan predmetler (zähmeti talap edýän predmetler). Ýarymfabrikatlara bolsa işläp taýýarlanmanyň bir döwrüni geçen, ýöne bu kärhananyň çäginde ýa-da onuň çäginde daşda indiki (soňky) iş hereketine giriziljek zähmet predmetleri degişlidir.

3. Geljekki döwürleriň çykdaýjylary – aýlanşyk fondlaryň düzüjileri, şol sanda täze önümi öndürmeklige we özleşdirmeklige niýetlenen çykdaýjylar. Bu çykdaýjylar häzirki döwürde çykarylýar, emma geljekki döwre degişlidir (mysal üçin, önümleriň täze görnüşlerini taslamaklyga we özleşdirmeklige çykarylan çykdaýjylar). Geljekki döwürň çykdaýjylary: täzelikler we oýlap tapmalar, taslama işleri bilen baglanşykly çykdaýjylar we ş.m.

Dolanyşyk serişdeler:

1. Kärhanaň ammarlaryndaky (gaplanan) taýýar önüm.
2. Yoldaky (yüklenilip goýberilen) harytlar.
3. Bankdaky, akreditiwlerdäki hasaplaşyk seçotlaryndaky ýa-da kärhananyň gaznasyndanky pul-maya serişdeleri.
4. Üpjün edijiler we alyjylar bilen hasaplaşyklardaky serişdeler.

4.2. Aýlanşyk serişdeleri ulanmaklygyň görkezijileri.

Nebit-himiýa, nebiti gaýtadan işleýän pudaklarda has uly agramyny (üçden bir bölegini) goşmaça materiallar düzýär - reagentler, deemulgatorlar, gara we reňkli materiallar we ş.m. Nebiti gaýtadan işleýiş we nebit himiýa senagatynda çig mal we goşmaça materiallar degişlilikde 34,6% we 50,6% tutýarlar.

Aýlanşyk serişdeleri kadalaşdyrylan we kadalaşdyrylmadyk bolup biler. *Kadalaşdyrylan* dolanşyk serişdelerine kärhananyň işiňin yzygiderliligini üpjün etmek üçin zerur bolan maddy gymmatlyklaryň we çykdaýjylaryň görnüşleri degişlidir ýagny önümçilik ätiýaçlyklary, tamamlanmadyk önümçilik we özbaşdak taýýarlanan ýarymfabrikatlar, geljek döwürleriň çykdaýjylary we kärhananyň ammarlarynda ýerleşen taýýar önüm. *Kadalaşdyrylmadyk* dolanşyk serişdeleri-bu dolanşyk çäginde bolýan (kärhananyň ammarlaryndaky taýýar önümden başga), emma önümçilik hereketiniň kadaly akymyna täsir etmeýän dolanşyk serişdeler degişlidirler (hasaplaşyk sçýotlaryndaky, akreditiwlerdäki we gaznalardaky pul-maýa serişdeleri, hasaplaşykdaýy serişdeler, yüklenilip goýberilen, ýöne alyjylar tarapyndan tölenilmedik harytlar). Dolanşyk serişdeleriň bu düzüjileriniň ululygy köplenç ýagdaýlarda üýtgeýär şonuň üçin olary belli möçberlerde (normiatiwlerde) kesgitlemek kyn bolýar. Normiatiwler pul görnüşinde, sagatlarda, günlerde, önüm birliklerinde goýberilýär.

Himiýa kärhanalarynyň önümçilik prosesleriniň aýratynlygy - olaryň dolanşyk serişdeleriniň köp bölegi (40 - 50%) dürli gurallardan we tiz könelyän enjamlardan, gulplardan, muftalardan, hereketlendirijilerden, ätiýaçlyk şaýlardan we beýlekilerden ybarat bolup durýar.

Himiýa kärhanalarynyň dolanşyk serişdeleriniň ululygy işiň göwrümüne, çig maly gaýtadan işleýiş şertlerine, önümçiligiň guralşyna, maddy - tehniki taýdan üpjünçiligine, ýerine ýetirilen işleri hasaplamaklygyň tertibine bagly bolyar.

Aýlanyşyk serişdeler bir önümçilik döwrüniň dowamynda doly ulanylýandygy sebäpli, olaryň gymmaty doly taýýar önümiň gymmatyna geçýär. Bu gymmatlylyk amortizasiýa tutumlary bilen birlikde önümçiligiň dowamynda tazededen dörän gymmatyň goşulmasy bilen köne (geçirilen) gymmaty emele getirýär.

Önümçilik prosesinde aýlanyşyk serişdeler dolanyşyk serişdelerine, ýagny taýýar önüme geçýärler, şonda olar pul-maýa görnüşine eýe bolýarlar.

Pul-maýa girdeýjisiniň köp bölegini kärhana tazededen zähmet talap edýän serişdeleriň satyn alynmasyna we işçilerin zähmet hakynyň tölenmesine harçlaýar we önümçilik hereketi tazededen gaýtalanýar. Şeýlelikde, aýlanyşyk we dolanyşyk serişdeler yzygiderli biri-birine öwrülip durýar. Bu bolsa olary bir topara, ýagny dolanyşyk serişdeler toparyna birleşdirmäge mümkinçilik berýär.

Aýlanşyk serişdeleriň yzygiderli hereketi indiki shema boýunça kesgitlenýär:

P-ÖS-Ö-TÖ-P¹,

Aýlanşygyň birinji tapgyry – pul serişdeler: çig maly, materialy, ýangyjy we başga serişdeleri satyn almak üçin çykarylan pul serişdeler. Bu tapgyrda pul serişdeler aýlanşyk gurşowundan önümçilik gurşowyna geçýärler hem-de önümçilik ätiýaçlyklaryny emele getirýär.

bu ýerde:

P-hojalygyň eýesi tarapyndan geçiren pul serişdeleri;

ÖS – önümçilik serişdeleri;

Ö – önümçilik;

TÖ – taýýar önüm (haryt);

P¹ – önüm boýunça pul serişdeler, şol sanda girdeýji.

Ikinji tapgyr – önümçilik: bu önümçilik prosesi, täze önümi öndürmek prosesi, bu tapgyrda önüme geçirilen we täze döredilen gymmaty jemlenýär.

Netijede, geçirilen pul serişdeler önümçilik görnüşinden haryt görnüşine geçýär.

Aýlanşygyň üçünji tapgyry – haryt: önümi ýerlemek we pul serişdeleriň (girdeýjiň) alynmagy.

Şeýlelikde, aýlanşyk serişdeler üç sany tapgyry geçýärler: birinji tapgyr – önümçilik tapgyry, galan iki tapgyrlar – aýlanşyk tapgyrlary.

Aýlanşyk serişdeleriň düzümi – aýlanşyk serişdeleri emele getirýän düzüjileriň bileleşigi. Aýlanşyk serişdeler indiki häsiýetler boýunça bölünýärler:

Şekil №2. Aýlanşyk serişdeleriň häsiýetleri boýunça görnüşleri.

Aýlanşyk serişdeler	Aýlanşyk serişdeleriň häsiýetleri
1) Aýlanşyk önümçilik fondlar, aýlanşyk fondlar.	Ykdysady mazmuny boýunça.
2) Çäklendirilen, çäklendirilmedik.	Gözegçiligiň, meýilleşdirmegiň we dolandýrmaklygyň özboluşlylygy boýunça.
3) Hususy, karz alnan, daşyndan çagyrylyp getirilen.	Döreýşiniň çeşmeleri boýunça.
4) Töwekgelçiligiň derejesi boýunça.	Goýumlaryň minimal derejesi boýunça aýlanşyk serişdeler, töwekgelçiligiň ortaderejesi boýunça aýlanşyk serişdeler; Töwekgelçiligiň ýokary derejesi boýunça aýlanşyk serişdeler.

Aýlanşyk serişdeler – önümçilik prosesiniň esasy derejesi. Bir önüm birligine harajat edilýän çig mallaryň, ýangyjyň, energiýanyň möçberi näçe az bolsa, şonçada çekilýän zähmet tygşytlanyp, şeýle hem önümiň özüne düşýän gymmaty peselýär.

Senagat kärhanalaryň aýlanşyk önümçilik fondlaryna önümçilik serişdeleriň bir bölegi degişlidir, olaryň düzüjileri her bir önümçilik siklinde ulanylyp hem-de olaryň gymmaty tutuşlygyna we şol wagtda zähmetiň netijesine, ýagny önüme geçýär.

Aýlanşyk serişdeleriň düzüjileri zähmetiň dowamynda öz tebigy görnüşini we fiziki – himiki häsiýetlerini ýitirýärler. Önümçilikde sarp edilşine görä olar öz sarp edililik gymmatyny ýitirýär. Täze sarp edililik gymmaty olardan çykarlan önüm görnüşinde döreýär.

Kärhananyň aýlanşyk serişdeleri hemişelik hereketde bolup birnäçe tapgyrlary geçýärler:

1.Önümçilik prosesi geçip onuň netijesinde bolsa taýýar önüm emele gelýär.

2. Taýýar önümi ýerlemek.

3. Kärhananyň pul serişdeleri.

Aýlanşyk önümçilik fondlar öz hereketinde dolanşyk fondlar bilen arabaglanşyklydyr.

Maddy we maliýe serişdeleriň ätiýaçlyklaryny döretmek üçin himiýa, nebit-gaz pudagynyň kärhanalary aýlanşyk önümçilik fondlary bilen üpjün bolýarlar. Olar önümçilik döwründe bir sapar işläp daşky görnüşini üýtgedip, netijede tutuşlygyna öz gymmatyny taýýar önüme geçirýärler. Önümçilik aýlanşyk fondlardan başga taýýar önüm görnüşinde, kärhananyň pul serişdeleri görnüşinde dolanşyk fondlary bar. Olar ammarlardaky taýýar önüm sarp edijilere düşürilen harytlar ýöne entek tölenmedik kärhanalaryň pul serişdeleri hökmünde çykyş edýär.

Önümçilik däl fondlar önümçilik aýlanşyk fondlar bilen ýakyn aragatnaşykda bolýarlar. Olar hemişe biri – birine geçip durýarlar. Şonuň üçin olar kärhananyň bir bitewi aýlanşyk serişdeleri hökmünde hasap edilýär.

Senagatyň serişdeleri bir wagtyň özünde sanalyp geçilen toparlaryň ählisinde bolýarlar we üznüksiz aýlaw edýärler. Dolanşyk serişdeleriň umumy jeminde aýratyn toparlaryň arasyndaky gatnaşyk kärhananyň tehnologiýa we önümçilik aýratynlyklary bilen, şeýle hem onuň geografiki ýerleşmegi bilen (üpjün edijilerden we alyjylardan nähili derejede uzaklygy bilen), maddy-tehniki taýdan üpjün edilmesiniň guralşy, ulanylýan ulaglaryň görnüşleri we beýlekiler bilen kesgitlenýär.

Önümçilik prosesinde täze maddy gymmatlyklaryň emele gelýändigini sebapli dolanşyk serişdeleriň näçe köp bölegi önümçilige hyzmat etse, ýagny dolanşyk serişdeleriň umumy jeminde aýlanşyk fondlaryň udel agramy näçe ýokary bolsa, şonça-da amatly bolar.

Ýurduň ykdysadyýetiniň kadaly ösüşinde dolanşyk serişdeleriň esasy bölegi (80 - 85%) aýlanşyk fondlaryň paýyna düşýär.

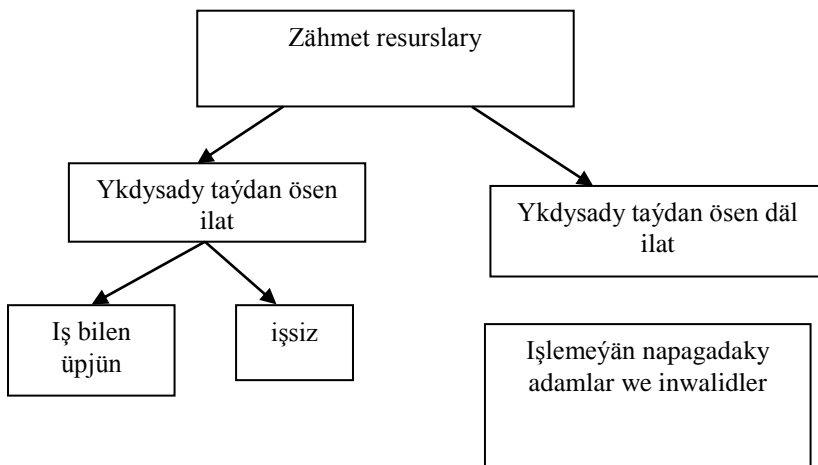
Bap V.

Kadrlar, zähmet öndürijiligi we zähmet haky.

5.1. Kadrlar, olaryň düzümi.

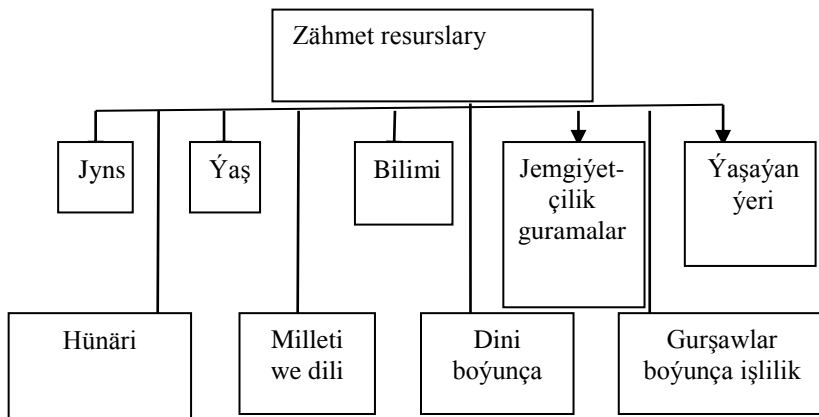
Zähmet resurslary – ol maddy eşretleri we hyzmatlary öndürmek üçin ilatyň fiziki we intellektual taýdan ukyply bolan bölegi.

Şekil № 1: Zähmet resurslaryň düzümi.

Ykdysady taýdan ösen ilat – harytlary we hyzmatlary öndürmek üçin zähmet güýjini teklipe edip bilýän ilatyň bölegi. Ykdysady taýdan ösen däl ilatyň sanawyna indikiler girýär: napagadaky adamlar, inwalidler (1,2,3-nji toparlar) Öý hojalyklary ýöredýän adamlar: çaga idedişde oturan zenanlar, iş tapyp bilmeýänler we ş.m.

Şekil №2: Zähmet resurslaryň häsiýetnamasy.

Işgärleriň esasy häsiýetleri;

- Zähmet şertnamanyň esasynda iş beriji bilen zähmet gatnaşyklaryň döremegi;
- Belli bir hil häsiýetnamalar bilen üpjün bolmagy aýratyn alynan bir işgäriň degişli wezipä eýe bolmagyna ýardam berýär;

Personal (işgärler) - kärhananyň hususy düzümi, ol özünde tölege tutulan işgärleri, bilelikdäki eýeleri we öz eýelerini jemleýär.

Kadrlar - bu önümçiligiň esasy we möhüm tarapy, jemgyýetiň ilkinji önümçilik güýjidir. Kadrlar önümçilik şerişdelerini döredýär we olary herekete getirýär hem-de yzygiderli kämilleşdirýär. Önümçiligiň netijeligi ep-esli derejede işgärleriň kwalifikasiýasyna, olaryň hünär taýarlylygyna, işewürligine bagly bolýar.

Karhanalarda senagat-önümçilik we önümçilige degişli bolmadyk işgärleri tapawutlandyrýarlar. Senagat önümçilik işgärler toparyna önümi öndürmeklik bilen meşgullanýan işgärler degişlidir. Olar kärhananyň esasy, kömekçi we goşmaça

bölümleriniň, şeýle hem bu bölümlere hyzmat edýän ähli gulluklarynyň, hojalyklaryň we senagat önümçiliginiň önümçilik işi bilen baglanyşykly hyzmatlary edýän işgärlerdir. Önümçilige degişli bolmadyk toparyň personalyna önümi öndürmek bilen gös-göni bagly bolmadyk işgärler degişlidir. Olar ýaşaýyş-kommunal hojalygynyň, jemgyýetçilik iýmitiň, çagalar, medeniýet, bilim, sagaldyş edaralarynyň işgärleridir. Ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça senagat önümçilik personalynyň düzüminde şeýle toparlary tapawutlandyrýarlar:

- işçiler,
- hünärmenler (inzener - tehniki işgärler),
- işgärler,
- kiçi hyzmat ediji personal,
- şägirtler,
- garawul.

Personalynyň her bir topary dürli kärlerden ybarat bolup, şolaryň çäginde olar öz hünärleri boýunça bölünýärler.

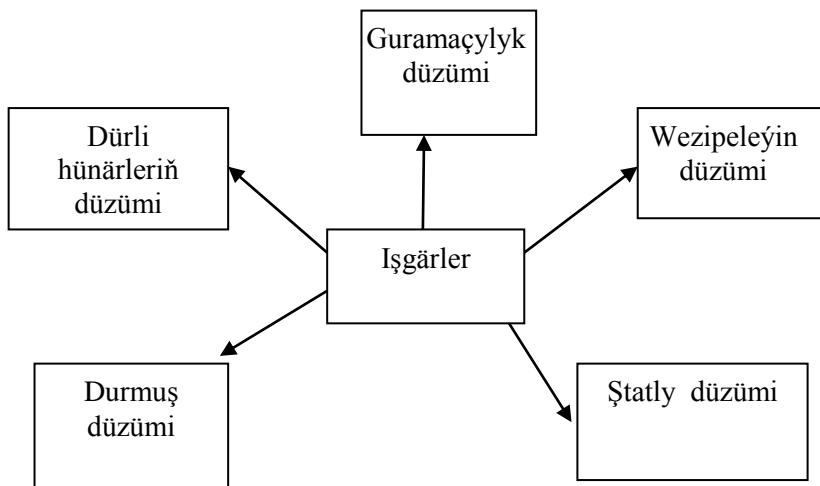
Kär - ýerine ýetirilmesi üçin aýratyn bilimler toplumyny we tejribäni talap edýän belli bir işiň görnüşini häsiýetlendirýär.

Käriň içinde önümçiligiň ol ýa-da beýleki pudagynyň belli bir bölegindäki işiň ýerine ýetirilmesi üçün goşmaça bilimi we endikleri talap edýän hünärleri tapawutlandyrýarlar.

Kärhananyň işgärleriniň esasy häsiýetnamalary bolup ol hem onuň düzümi we şahsy çykyş edýär. Kärhananyň işgärleriniň düzümi häsiýetler we derejeler boýunça işgärleriň aýry toparlarynyň birleşigi.

Kärhananyň işgärleriniň sany önümçilik we dolandyryş prosesleriň häsiýetine, çylşyrymlylygyna, zähmetsygymlýlygyna bagly bolup durýar.

Şekil №3: Işgärleriň düzümi.

Wezipeli düzümi – dürli adamlaryň özüni alypbaryjylyk, döredijilik we özleşdirmeklik wezipeleriniň paýlaşygyny kesgitleýär.

Guramaçylyk düzümi- kärhananyň guramaçylyk düzümine laýyklykda wezipeli taraplaryň aragatnaşygy.

Ştatly düzümi-kärhananyň ştatly sanawyna laýyklykda işgärleriň düzümini görkezýär.

Hünär kämilleşigi diýlende - önümçiligiň aýratyn bölümleri boýunça bilimlerin jemi we olarda dürli çylşyrymly işleri ýerine ýetirip bilmeklik.

Belli bir hünär boýunça önümçilik endiklerini ele almak bilen birlikde işgäriň umumy bilim we umumy tehniki taýýarlygy hünär kämilleşiginiň hökmany başlangyjy bolup durýar.

Işçiler topary - önümi öndürmeklige gös-göni gatnaşýan we önümçilik hereketiniň kadaly akymyny üpjün edýän işgärler. Önüm öndürýän işçiler - bu esasy işçiler. Esasy önümçilik hereketiniň geçmesine şert döredýän işçiler - bu kömekçi işçiler.

Inzener - tehniki işgärlere önümçiligiň guralşyny we dolandyryşyny amala aşyryan işgärler (kärhanalaryň, sehleriň, guramalaryň ýolbaşçylary, funksional bölümlerin, toparlaryň, dispetçer gullugynyň işgärleri we beýlekiler).

Gullukçylara hasaba alma, hasaplaşyk, konselýar we hojalyk işlerini ýerine ýetirýän işgärler degişlidir (hasapçylar, maliýe işgärleri, kadrlar hasabat bölümüniň işgärleri, taslamaçylar, çapçylar we başg.).

Kiçi hyzmat edýän personala kärhananyň howlusyny we gulluk jaýyny arassalaýan işgärler degişli.

Şägitlere kärhanada önümçilik hereketiniň dowamynda aýratyn ýa-da toparlaýyn okuw görnüşinde okadylýanlar degişli bolýarlar.

Goralm düzümi harby, wahtýor, garawul we ýangyn goragynyň işgärlerinden ybaratdyr.

Zähmetiň bölünmesi önümçigiň taze görnüşleriniň döremesini, tehniki prosess bilen baglylykda taze kärler - olaryň içinde bolsa taze hünärler döreýär. İşgärleriň aýratyn taýýarlanylmasyny talap etmeýän pes hünär kämilleşikli zähmet kärleri aýrylýar we işgärleriň tejribesine (derejesine) has ýokary talaplar edilýän taze kärler we hünärler döreýär. Ykdysadyýetiň bazar gatnaşyklaryna geçmegi işgärleriň hünär derejesine tasir edýär. Şol bir wagtda menejer, broker, diller, konsalting gullugynyň, auditiň işgäri ýaly kärler peýda bolýar.

5.2. Ykdysadyýetiň pudaklarynyň zähmet öndürijiligini ölçemekde ulanylýan usullar we görkezijiler.

Zähmet - bu talaby kanagatlandyrmak üçin zerur bolan maddy we ruhy eşretleri döretmek boýunça adamyň maksadalaýyk hereketleridir. Zähmet öndürijiligi - maddy eşretleri öndürmek hereketinde onuň peýdalylygynyň, netijeliliginiň görkezijisidir. Zähmet öndürijiliginiň gyşarnyksyz ösüşi önümçiligiň netijeliliginiň wajyp görkezijisi, milli girdeýjiniň ýokarlanmasynyň, önümiň özüne düşýän gymmatynyň

peselmesiniň, önümçiligiň girdeýjililiginiň ýokarlanmasynyň esasy bolup durýar.

Zähmet öndürijiligiň hususy görnüşi bar.

Hususy zähmet öndürijiligi bu janly, anyk zähmetiň netijeligi bolup durýar. Ol wagt birliginde (sagat,aý, ýyl) bir işgäre düşýän önüm bilen ýa-da önüm birligi bilen kesgitlenýär. Emma janly zähmediň çykdaýjylary bilen birlikde jemgiýetiň zähmediniň öndürijilik derejesi hem kesgitlenilýär. Islendik önüm öndürmeklige diňe bir işgärleriň diri zähmeti däl-de eýsem önümçilik hereketine gatnaşýan adamlaryň zähmetiniň önümi bolan önümçilik serişdeleri hem (enjamlar, çig mallar, maddy-energetik resurslary we ş.m.) hasaplanylýar.

Diri zähmetiň öndürijiliginiň görkezijisi şeýle baglylyk bilen kesgitlenilýar:

$$Zö = \frac{Q}{I}, \quad (1)$$

bu ýerde:

Q - kesgitli wagtda öndürilen önümiň (işniň) umumy göwrümi;

I - şol ýa-da beýleki wagt dowamyndaky işgärleriň ortaça sanawy.

Ölçenilýän döwre baglylykda zähmet öndürijiligiň şeýle görnüşlerini tapawutlandyrýarlar.

- Arassa iş wagtynda işgäriň zähmet öndürijiligini häsiýetlendirýän zähmetiň sagatlaýyn öndürijiligi.

- Arassa iş wagty we smenalardaky işsiz durma wagty boýunça hasaplanylýan gündäki öndürijiligi.

- Berlen wagt boýunça diňe işgäriň öndürijiligini däl-de, eýsem zähmetiň guralşyny, höweslendirme şertlerini we kärhananyň önümçilik-hojalyk işiniň beýleki ugurlaryny häsiýetlendirýän aýdaky we ýyldaky öndürijiligi.

Ölçeg ululygyna baglylykda zähmet öndürijiligini ölçemekligiň şeýle görnüşlerini tapawutlandyrýarlar:

1. Hakyky - öndürilen önüm (iş) hakyky aňlatmasynda ölçenilýär. Bu has ýönekeý we takyk görkezijidir, yöne onuň

ulanmasy çäkli bolýar. Ol diňe birmeňzeş önümiň öndürilmesiniň zähmet öndürijiligini hasaplamakda ulanylýar.

2.Kärhanalarda esasy iş hereketi bilen bir hatarda kömekçi we hyzmat ediş işleriň geçirilmesi zerarly (goşmaça hojalyklar, mehaniki, abatlaýyş we ş.m. gulluklar) pul görnüşinde ulanylýan ekwiwalentiň kömegi bilen işiň ähli göwrümini bahalandyrmak zerurlygy yüze çykýar. Önümiň umumy göwrümi boýunça hasaplanylýan zähmet öndürijiliginiň görközijisi aşakdaky baglylyk bilen zähmet öndürijiliginiň nyrh bilen baglynyşykly görkezijisidir.

$$Zö = \frac{Q \times N}{I}, \quad (2)$$

bu ýerde:

Q - önümiň umumy göwrümi;

N - önüm (iş) birliginiň nyrhy, man;

I - şol ýa-da beýleki wagt dowamyndaky işgärleriň ortaça sanawy.

5.3. İşgärleriň zähmet haky.

Kärhana öz işgärleriniň zähmetine hak tölemekligi zähmet haky görnüşinde amala aşyrýar. Zähmet haky - bu kärhananyň netijeliligine işgäriň goşan goşandynyň esasynda dörän işçi güýjiň bahasy. Bu önümçiligiň wajyp sebabi we öndürilýän gymmatlylygyň çeşmesi bolýan zähmetiň nyrhydyr, ol adamlaryň köpüsi üçin maddy taýdan esas bolup çykyş edýär. Adamyň özi haryt bolmasa-da, ol öz güýjini iş hakyna satmaklyga mejbur bolýar.

Tablisa №1. Işgärleriň zähmetinden peýdalanmaklygyň we täzeden paýlamaklygyň şertlerinde kärhananyň hereketleri.

Ýagdaý	Hereket
Önümçiligiň bir böleginde işgärlere bolan isleg peselýär, başga böleklerinde şol durşuna galýar. Önümçiligiň bir böleginde işgärlere bolan isleg peselýär, başga böleklerinde ýokarlanýar	Işgärleri işden çykarmak. Gysgaldylan iş wagtyna geçirmek. Bir bölekden işgärleri boşadyp, başgalara geçirmek. İşden boşadylan işgärleri hünär taýdan täzeden taýýarlamak
Işgärlerde bolan isleg hemme böleklerde ösýär	Işgärleri daşyndan almak, iş wagtyna goşmaça sagatlary girizmek
Işgärlerde bolan isleg hemme böleklerde peselýär	Işgärleri işden çykarmak. Gysgadylan iş wagtyna geçirmek

Iş hakyň derejesi köp ýagdaýlara, şol sanda zähmetiň aýratynlygyna, hiline we möçberine, işgäriň kämildigine, işiň özüne çekijiligine ýa-da özüne çekmezligine (gyzyklandyrylmazlygyna), tebigy şertlere, tehnologiýa, zähmet bazaryndaky başdeşlige we ş. m. bagly bolýar.

Iş haklaryň nominal (bellenilen) we hakyky görnüşlerini tapawutlandyryýarlar. Nominal (bellenilen) - bu satyn alma ukyplygy üýtgeýän pul ol satyn alnyp bilinjek harydyň we hyzmatyň zerur bolan sanyny kesgitleýär.

Bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde işgärleriň zähmetine hak tölenmesi şeýle düzümlerden durýar: **tarif, tarifsiz, şertnama.**

Tarif sistema kärhanalarda zähmet töleginiň guralşynyň, dolandyrylşynyň we meýilnamalaşdyrylşynyň esasy bolup durýar. Zähmet hakyň esasy normalaryň we

normatiwleriň toplumyndan ybarat bolup durýan tariw sistema duzýar. Normalar we normatiwler işgärleriň kwaliffikasiýasyna baglylykda, zähmediň şertlerine we çylşyrymlylygyna baglylykda zähmet hakyny düzgünleşdirýär.

Häzirki döwürde tariw sistemanyň ähmiýeti üýtgedi. Hususy önümçilik kärhanalary tarif koeffisiýentleriň ölçegini özbaşdak dolandyryrlar. Sebäbi eýeçilikleriň görnüşleriniň üýtgemegi bilen zähmet hakyny tölemekligiň täze çemeleşmeleri gözlenýär.

Tarif sistemasy indiki böleklerden ybarat bolup durýar: tarif-dereje habar beriji, tarif haky, tarif setkasy we tarif koeffisiýenti. Tarif dereje habar beriji - bu işleri tarifleme we işgärlere dereje bermek üçin normany (bolmaly möçberi) görkezýän resminama.

Tarif haky - belli bir toparyň derejeli işgärlerine zähmet hakynyň wagt birligindäki (sagat, gün) çäginä häsiýetlendirýär.

Tarif setkasy - bu derejeleriň yzygiderliligini hem-de koeffisiýentleriň kömegi bilen ikinji, üçinji we soňky derejelerini, tarif hakynyň möçberleriniň birinji derejeli tarif hakyna bolan gatnaşygyny kesgitleýän ululyklaryň hatary (şkalasy). Şeýlelikde, işçiniň hünär kämilliligini häsiýetlendirýän derejeler - bu tarif setkasynyň esasy bolup durýar.

Ikinji we soňky derejelerdäki işçileriň zähmet hakyny kesgitlemekde birinji derejeli tarif haky esaslandyryjy we başlangyç dereje bolup çykyş edýär.

Zähmet hakynyň möçberi zähmete hak tölemäniň görnüşine bagly bolýar. Zähmet haky wagt hasabyndan we potratlaýyn tölenýän görnüşleri boýunça tapawutlandyrylýar.

Wagt hasabyndan tölenilende zähmet haky işgäriň kämilleşme derejesi we işlenilen wagty bilen kesgitlenilýär, emma ýerine yetirilýän işiň gowrümüne bagly bolmaýar. Ol töleg ýerine yetirilýän işiň gowrümüne takyk kesgitläp we bahalandyryp bolmaýan ýagdaýynda we potratlaýyn hak tölemäniň ýerine yetirilýän işiň hiline pes täsir edäýjek ýagdaýynda ulanylýar.

Gös-göni wagt hasabyndan tölenilýan däl-de, eýsem mukdar we hil taýdan gazanylan üstünlikleri höweslendirmek maksady bilen göni iş hakyna goşmaça sylag pullary berilýär - bu döwürleýin-sylag tölegler.

Potratlayyn töleg görnüşinde zähmet haky öndürilen önümiň sanyna baglylykda tölenýär şeýle hem onuň hasaplanşy ýerine ýetirilen işleriň möçberini ýa-da öndürilen önümiň möçberini potrat nyrhalaryna köpeldilmesi bilen kesgitlenýär. Tölegiň potrat-progressiw görnüşi hem bar, onda potrat-sylag görnüşinden tapawutlykda bolmaly möçberinden artyk öndürilen önüm ýokary nyrhlar boýunça tölenilýär.

Häzirki döwürde eýeçilikleriň dürli görnüşleriniň peýda bolmagy sebäpli hojalyk hasaplaşygy usuly boýunça işleýän brigadalaryň ýaýramagy toparlaýyn zähmetiň netijelerine baglylykda brigadanyň her bir işçisiniň zähmet gazanjyny höweslendirmekligiň zerurlygyny şertlendirdi. Zähmete gatnaşmak koeffisiýenti ýa-da zähmete goşant koeffisiýenti (ZGK) - bu zähmetiň öndürijiligine we işiň hiline, önümçilik we sosial işeňňirligine baglylykda topar agzalarynyň her biriniň zähmet goşandynyň umumy bahalandyrylmasydyr.

ZGK - brigada maslahatynda geçen aý boýunça her bir işçi üçin şeýle formula boýunça kesgitlenilýär:

$$ZGK = B + (KP - KO) \quad (3)$$

bu ýerde:

B - ZGK-niň ortaça esas aňlatmasy;

KP-onuň ballarynyň jemi;

KO - ters (otrisatel) ballarynyň jemi.

Kärhananyň müdüriýet-dolandyryjy apparatynyň işgärleriniň (inzener-tehniki işgärleriniň) we gullukçylaryň zähmeti ýerine ýetirilýän işiň göwrümine we ähmiýetliligine baglylykda hem-de işgärleriň kamilliligine baglylykda wezipe haklary esasynda ýa-da zähmete hak tölemaniniň şertnama görnüşi esasynda wagt hasabyndan tolenilýär.

Zähmete hak tölemäniň tarifsiz sistemasy - onuň düýp manysy her bir işgäriň gazanjy zähmet haky tölemek gaznasynda (ZhG) ýerleşen onuň paýynyň esasynda ballarda kesgitlenip we işgäriň kämilleşik derejesine, zähmete gatnaşmak koeffisiýentine (ZGK), işlenilen wagta we bir balyň tölegine bagly bolýar. Bu ýerde işgäriň hakyky gazanjy iň pes zähmet hakyna bölünmeginden emele gelýär.

Hakyna tutmanyň şertnama görnüşi we işgärleriň zähmet haky - ýolbaşçylary we hünärmenleri şertnama boýunça hakyna tutma gurluşynyň ulanylmasy bazar ykdysadyýetiniň aýrylmaz bir bölegi bolup durýar.

Ol zähmetiň soňky netijelerine gönükdirilýär, zähmetiň durnukly hilini, onuň netijeliliginiň ýokarlanmasyny üpjün etmäge kömek edýär. Şol bir wagtyň özünde şertnama işgäriň aýratyn hünär ukybyny hasaba almak bilen ondan ýerlikli peýdalanmaklyga şert döredýär şeýle hem iki taraply jogapkärçiligi ýokarlandyrýar.

Şertnama 5 ýyla çenli baglanyşylýar. Şertnama wagtynyň geçmegi bilen zähmet gatnaşyklary taraplaryň ylalaşygy boýunça içki şertlerde dowam etdirilip ýada täze

şertlerde baglanyşylyp bilner.

Şertnama ýazuw görnüşinde iki nusgada düzülýär, olaryň biri kärhananyň işgärler bölümünde, beýlekisi bolsa işgäriň elinde galýar. Şertnama baglanyşylandan soň işe kabul edilme barada buýruk berilýär we zähmet kitapçasyna ýazgy edilýär.

Bap VI.

Kärhanalary dolandymaklygyň meseleleri we manysy.

6.1. Dolandymaklygyň meseleleri we manysy.

Dolandymak - kärhananyň maksadyny gözöňünde tutup işgärleriň intellektual we fiziki mümkinçiliklerini ýokary derejede ulanmak, işgärlere maksadaokgunly täsir etmek üçin düzgünleriň, usullaryň, serişdeler toplumunyň jemi. İşgärleri dolandymakda “subýekt” we “obýekt” düşünjeler ulanylýar.

Subýekt – dolandyryň düzüji, işgärleri dolandymak üçin işgärleriň we bölümleriň jemi.

Subýekitiň wezipeleri:

- 1) işgärleri dolandymakda wezipeler ýerine ýetirilýär;
- 2) dolandyryş obýektini goramakda aktiw ýagdaýa eýe bolýar;
- 3) onuň üçin zerur mümkinçilikler bar

Subýektleri içki we daşky subýektlere bölüp bolýar. İşgärleri dolandymaklygyň içki subýektleri;

- wezipeleri ýerine ýetirýän operator ýagny kompýuterleri kabul etmek, süýşürmek, taýýarlamak we ş.m
- özüne degişli bölümleri dolandymak, ýagny çyzykly dolandyrylýan personaly;
- işgärleriň agzybirligini saklamak üçin dürli jemgîýetçilik guramalar;
- kollektiwdaki formal däl ýolbaşçylar.
- daşky subýektlar:
- zähmet gatnaşyklarynyň gurşowyny düzgünleşdirýän bölümler we döwlet;
- zähmet barada soraglary çözüň guramalar;

Tablisa №1. Kärhanalary dolandymaklygyň düzgünleriniň emele gelşi.

Ady	Mazmuny
Tygşytlylyk	Işgärleri dolandymaklygyň düzüminiň tygşytlylygy we maksimal netijeliligi, dolandyryşa çykarylýan çykdaýjylaryň peselmegi
Öňe gidişi	Işgärleri dolandymaklygyň dünýä tejribesine gabat gelmegi
Geljegi	Işgärleri dolandymaklygyň düzümini döretmekde kärhananyň geljekki ösüşini hasaba almak
Ylymlylygy	Dolandymak sebitinde işgärleri dolandymak üçin ylmy esaslandyryjy çäreleriň düzgünleşdirilşi
Çakgynlyk	Öz wagtynda çözgütleri kabul etmek
Ylalaşyklyk	Dikleýin ýerleşen sepgitleriň arasyndaky ylalaşyk; keseleýin ýerleşen sepgitleriň arasyndaky ylalaşyk

6.2. Kärhanalary dolandymaklygyň usullary.

Tablisa №2. Işgärleri dolandymaklygyň düzüminiň esasy düzüjileri.

Düzüjiler	Mazmuny
Işgärler bilen iş geçirmekde kärhananyň siýasaty	Işgärler bilen iş geçirmekligiň esasy ugurlaryny kesgitleýän garaýyşlaryň, talaplaryň, düzgünleriň düzümi
Işgärleri meýilleşdirmek	Kärhana üçin zerur bolan işgärleriň sany we hilini meýilleşdirmek
Işgärleri saýlap seçmek	Boş ýerler üçin işgärleri gözlemek; işe kabul ediljek işgärlere bolan talaplar;

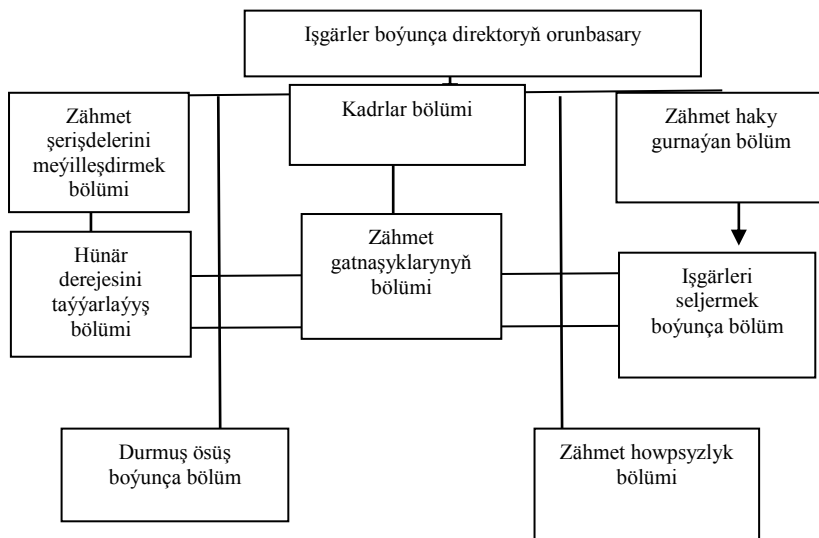
	saýlamak; işe kabul etmek;
Täze işgärleriň öwrenşmekligi	Kärhana bilen tanyşmak. Öz ugry boýunça öwrenşmeklik; hünär boýunça; durmuş-psihologiki ugry boýunça
Işgärleriň ösüşi we hünär boýunça taýýarlanylşy	Hünär boýunça taýýarlanylşy we işgärleriň ösüşi: - önümçilikden aýrylyp ýöriteleşdirilen edaralarda; - önümçilikden aýrylman ýöriteleşdirilen edaralarda; - iş yerinde; - öz özüni-okatmak
Işgärlere baha bermek	Attestasiýa geçirmek. Onuň maksady – işgärlerde bolan bilimlerini, usullaryny, ukypalaryny seljermek we bahalandyrmak
Işgärleriň hereketini dolandyrmak	Işgärleriň hereketi – ýeketäk adamyň daşky önümçilik gurşaw bilen arabaglanşygy
Iş öndürmek	Resminamalaryň ähli görnüşleri üçin iş öndürmek zerurlygy

- Kärhananyň işgärlerini dolandyrmaklygyň usullary;
- administratiw (işgärleri dolandyrmaklygyň düzümini döretmek, işgärleri saýlap seçmek, hukuk düzgünleşdirilşi we başga);
 - ykdysady (maddy höweslendirme we maddy kömekleriň kesgitlenmegi);
 - durmuş - psihologiki (işgärleriň moral taýdan höweslendirilmesi, işgärleriň medeni we ruhy isleglerini kanagatlandyrmak).

Uly göwrümlü kärhanalarda işgärleri dolandyrmaklyk gullugynyň dolandyryş düzüminde işgärleri dolandyrmak

boýunça işleri direktor (human resources “HR – direktor”) ýerine ýetirýär.

Tablisa №3. Işgärleri dolandyrmaklyk gullugunyň adaty nusgasy

Zähmet serişdelerini meýilleşdirmegiň bölümi –belli döwür üçin zähmet güýjüne bolan islegi kesgitlemek:

- zähmet güýjüne boljak islegleri bahalandyrmak;
- zähmet güýjüniň çaklanylýan kemçiliklerini ýa-da aýratynlyklaryny döretmek üçin meýilmnama düzmek.

Kadrlar bölümi;

- işgäriň saýlap seçmekligini gurnamak;
- täze işgärleri işe kabul etmek;
- hünär taýýarlygyny geçirmek;
- herekete baha bermekligi geçirmek;
- işden çykanlar bilen söhbetdeşlik geçirmek.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklaryna geçmek bilen ähli diýen ýaly pudaklarda şol sanda himiýa senagatynda eýeçilikleriň dürli görnüşleri peýda boldy. Adatça kiçi, orta möçberli we göwrümlü kärhanalary dolandyrmakda ençeme tapawutlylyklar ýüze çykýar. Şeýle kärhanalary dolandyrmakda we hereket etdirmekde indiki aýratynlyklar we kemçilikler bar (**Tablisa №4**).

Tablisa №4. Kiçi, orta möçberli we göwrümlü kärhanalaryň özboluşly häsiýetleri.

Kärhanany dolandyrmak	
Göwrümlü kärhanalar	Kiçi, orta möçberli kärhanalar
Menejer-dolandyryjy.	Telekeçi-emlägiň eýesi.
Kärhanany dolandyrmak üçin ýörite hünär bilimli.	Kärhanany dolandyrmak üçin ýörite hünär biliminiň ýetmezçiligi.
Ýöriteleşdirilen bölümlerde ýokary derejedäki tehniki bilimler.	Tehniki ugur boýunça umumy bilim.
Maglumat üpjünçilik ýokary derejede goýulan.	Maglumat üpjünçiligi pes derejede goýulan.
Kärhanany dolandyrmaklyk önümçilik prosesse gönükdirilen.	Dolandyrmaklyk – sarp edijilere hyzmat etmek bilen çäklenýär.
Meýilleşdirmeklige gönükdirilip, duýgulylyk ikinji hatarlarda.	Duýgulylyk birindi ýerde durup, meýilleşdirmeklik ikinji hatarlarda durýar.
Hünär boýunça zähmeti bölmek ýokary derejede.	Bir wagtda dürli wezipeleri ýerine ýtirmek boýunça çäkten çykmak.
Önümçilik prosessinden daşda durmak.	Önümçilik prosessine gös-göni gatnaşmak.
Işgärleriň köplügi.	Işgärleriň azlygy.
Bäsdeşlige ukyplylyk ýokary derejede.	Bäsdeşlige ukyplylyk pes derejede.
Bazaryň bölekleri (segmentleri)	Bazaryň bölekleri (segmentleri)

köp, sarp edijileriň islegleri giňişleýin möçberde ýerine ýetirilýär.	az, sarp edijileriň islegleri çäkli möçberde ýerine ýetirilýär.
Müşderleriň toparlaryna gönükdirilen.	Aýratyn bir sany müşdere gönükdirilen.
Satyn alyş bazarlarda durumlar (pozisiýalar) güýçli.	Satyn alyş bazarlarda durumlar (pozisiýalar) pes derejede.
Eyeleriň sany köp.	Adatça maşgala eýeçiliginde.
Barlaglaryň we özleşdirmeleriň uzakmöhletleýin taslamalary amala aşyrylýar.	Duýgulylyga gönükdirilen barlaglaryň we özleşdirmeleriň pesmöhletleýin taslamalarynyň amala aşyrylmagy.
Barlaglaryň we özleşdirmeleriň bölümi hemişelik institut hökmünde çykyş edýär.	Barlaglaryň we özleşdirmeleriň bölümi hemişelik institut hökmünde göz önünde tutulmaýar.
Kärhana çykgynsyz ýagdaýa düşende döwlet tarapyndan kömek etmek mümkinçiligi göz önünde tutulýar.	Kärhana çykgynsyz ýagdaýa düşende döwlet tarapyndan kömek etmek mümkinçiligi göz önünde tutulanok.

Bap VII.

Önümiň özüne düşýän gymmaty, kärhananyň girdeýjisini hasaplamaklygyň usullary.

7.1. Önümiň özüne düşýän gymmaty görkezijisiniň ykdysady mazmuny.

Önümiň özüne düşýän gymmaty - önümi öndürmeklige we ýerlemeklige sarp edilen çig mallaryň, materiallaryň, ýangyjyň, esasy fondlaryň, zähmet çig mallaryň bahalandyrylan gymmaty.

Öndüriliş we satylyş işinde ulanylýan önümçilik harajatlaryna önümçilik çykdaýjylary diýilýär.

Ykdysadyýetde önümçilik çykdaýjylary harçlanýan materiallaryň we hyzmatlaryň bahasyny görkezýär.

Kärhananyň ykdysady hasabatlarynda aç-açan harajat bellenen, ol pul görnüşinde bolup ulanylýan önümçiligiň serişdelerinde görkezilýär (çig-mal, materiallar, esasy serişdeleri ulanmak üçin töleg we ş.m.). Ykdysadyýetçiler mundan başga aç-açan däl harajatlary ulanýarlar.

Öndüriliş ýa-da satylyş işlerinde döreýän girdeýjiniň ýitgilerine ýitirilen ýagdaýyndaky çykdaýjylar diýip öndüriliş ýa-da satylyş işlerinde döreýän girdeýjiniň ýitgilerine aýdylýar.

Ýitirilen ýagdaýdaky çykdaýjlara girdeýjiniň jemi diýip bolýar, ol tygşytlý ulanylan bolsa önümçilige peýda getirerdi.

7.2. Önümiň özüne düşýän gymmatyna girýän çykdaýjylaryň toplumy.

Önümiň özüne düşýän gymmatyna we önümi ýerlemeklige indiki meseleler bilen baglansykly çykdaýjylar girýär:

- 1) Çig mallary ulanmak bilen baglansykly çykdaýjylar;
- 2) Önümçiligi taýýarlamakda we özleşdirmekde;

- 3) Tehnologiýany kämilleşdirmek, önümiň hilini ýokarlandyrmak;
- 4) Oýlap tapmaklyk, gonorarlary tölemek;
- 5) Önümçilik prosesine hyzmat etmek – zähmet we maddy serişdeler bilen üpjün etmek;
- 6) Önümçiligi dolandyrmak;
- 7) Kadrlary taýýarlamak;
- 8) Durmuş zerurlyklar üçin geçirimler.

Umumy jemlenen harajatlar hemişelik we üýtgeýän çykdaýjlara bölünýär.

Hemişelik çykdaýjylara esasy serişdeleri ulanmak üçin töleg, hyzmat edýänlere töleg, ätiýaçlyk tölegi, reklama, karz pul serişdeler üçin tölegler we ş.m. degişlidir. Hemişelik çykdaýjylar öndürilýän önümiň göwrümine bagly bolanok, eger-de kärhana hiç zat öndürmeýän bolsada çykdaýjylar bardyr.

Üýtgeýän çykdaýjylara - çig mala, materiallara, ýangyja, önümçilik işçileriniň aýlyk hakyna bolan çykdaýjylar degişlidir.

Üýtgeýän çykdaýjylar önümiň göwrümine baglydyr.

Çykdaýjylar-kärhanaň hereketi üçin zerur bolan ähli önümçilik çykdaýjylaryň bahalandyrylan görnüşi.

Çykdaýjylary dolandyrmak tejribesinde meýilleşdirmek, hasaba almak we hasaplamak maksady üçin çykdaýjylaryň indiki *düzümi* bar:

-önümçiligiň görnüşi boýunça – esasy we goşmaça çykdaýjylar,

-önümiň görnüşi boýunça-aýry önüm, işler, hyzmatlar üçin çykdaýjylar;

-çykdaýjylaryň görnüşi boýunça – hasaplama maddalaryň we çykdaýjylaryň düzüjileri;

-çykdaýjylaryň döreýşiniň ýeri boýunça – sehiň, önümçiligiň çykdaýjylary.

7.3. Nebiti gaýtadan işlemekligiň özüne düşýän gymmaty.

Nebiti gaýtadan işlemek prosessinde ulanylyan tebigy resurslaryň, reagentleriň, materiallaryň, ýangygyň, energiýanyň, esasy serişdeleriň amortizasiýasynyň, zähmet resurslarynyň we başgalaryň bahalandyrylan gymmaty

önümiň özüne düşýän gymmatynyň bahasyny düzýär. Himiýa, nebit-himiýa senagatynyň kärhanalarynyň düzüminiň toparlara bölünişiniň çykdaýjylary indiki esasy aýratynlyklar boýunça kesgitlenýär:

1) şol bir wagtyň özünde iki önümiň – nebitiň (cig mal görnüşinde) we nebiti gaýtadan işläp ondan taýar önüm çykarylşynyň tehnologiýa prosessi bilen hem-de çykarylan umumy çykdaýjylaryň olaryň arasynda paýlaşylmagynyň zerurlygy bilen;

2) taýar önümi çykarmak we tamamlanmadyk önümçiligiň, ýarymfabrikatlaryň peýda bolmagy bilen;

3) esasy önümçilik prosessleri yzygiderli ýerine ýetirmek bilen: nebiti toplumlaýyn taýýarlamak (gazy arassalamak, suwuny we duzuny aýyrmak, nebiti kadaly ýagdaýa getirmek), önümçilik akym suwlaryny gaýtadan işläp ulanmak;

4) esasy tehnologiýa prosessleri awtomatlaşdyrylan kadasynda ýerine ýetirmek;

5) çig mallary ulanmak döwründe dag-geologiýa şertleriniň peselmegi sebäpli guýylaryň öndürililiginiň peselmegini bu bolsa öz gezeginde köp sanly guýylaryň ýapylmagyna getirýär hem-de nebitiň we gazyň çykarylşynyň özüne düşýän gymmatynyň ýokarlanmagyna getirýär;

6) taýar önümiň göwrümini artdyrmak hem-de işlemeýän gurallary iş hereketine getirmek üçin olaryň abatlaýyş işlerini geçirmeklik we tehniki işleriniň göwrümini giňeltmeklik zerurlygynyň ýüze çykmagy bilen.

Nebiti gaýtadan işlemekligiň özüne düşýän gymmatynyň hasaplanylşy gurallary özleşdirmek boýunça tassyklan taslamalara, normativ çykdaýjylaryna, zähmet haky tölemek

boýunça tarif şertnamalarynba hem-de amortizasion geçirimleriň normalaryna esaslanýar.

Nebiti gaýtadan işlemekligiň özüne düşýän gymmatyna indiki çykdaýjylar girýär:

1)önümçiligiň tehnologiýasyna we guralşyna esaslandyrylan nebitiň çykarylşy we önümçilige taýýarlanşy bilen gös-göni baglansykly çykdaýjylar;

2)ekologik howpsyzlygy goramak üçin çykdaýjylar, suwhojalyk düzümleriň bellän limitleriniň çäklerinde senagat kärhanalaryň ulanýan suwlary üçin tölegler, ýerleri tekizlemek üçin çykdaýjylar;

3)önümçiligi özleşdirmek we taýýarlamak üçin çykdaýjylar: täzeden işe girizilýän tehnikany gurmak bilen baglansykly çykdaýjylar (düýpli goýumlaryň hasabyna gaýtarylmaga degişli çykdaýjylardan başga), öndürilýän önümi ýükläp ugratmak üçin wagtlaýyn geçilýän ýollary gurmak;

4)önümçiligi guramak we tehnologiýany kämilleşdirmek bilen baglansykly düýpli däl çykdaýjylar. Täze döredilýän we ulanylýan tehnologiýany kämilleşdirmek, şeýle hem tejribe-gurluşyk we ylmy-barlag işleriniň geçirilişi bilen baglansykly önümiň hilini ýokarlandyrmak;

5)önümçilik prosessine hyzmat etmek bilen baglansykly çykdaýjylar:

- önümçilik materiallar, ýangyç, energiýa we zähmet gurallary bilen üpjün etmek boýunça;

-esasy önümçilik fondlaryny işçi ýagdaýynda saklamak üçin (tehniki gözegçilik we hyzmat, häzirki ýeňil, orta we düýpli abatlaýyş işlerini geçirmek üçin);

6)enjamlary kämilleşdirmek;

7)amatly zähmet şertlerini we tehniki howpsyzlygyny üpjün etmek üçin çykdaýjylar:tehniki howpsyzlygyny üpjün edýän lükleri, habar berijileri, maşynlaryň goragyny we hereket edýän böleklerini hem-de beýleki düýpli däl häsiýetli görnüşleri;

8)tebigaty goramaga niýetlenen gaznalary ulanmak we olary saklamak bilen:arassalaýjy desgalar, kúltutujylar, howply

galyndylary ýeriň astyna gömmek bilen baglanyşykly harajatlar;

9)önümçiligi dolandyrmak bilen baglanyşykly çykdaýjylar:

-paýdarlar jemgiýetiniň, birleşikleriniň we olaryň düzümleriň apparatyndaky işgärlerini saklamak, maddy-tehniki we ulag hyzmatyna bolan çykdaýjylar;

-önümçilik hereketi bilen baglanyşykly komandirowkalara bolan çykdaýjylar;

10)işgärleri taýarlamak we kämilleşdirmek bilen baglanyşykly çykdaýjylar;

-wahta usulynda ýerine ýetirilýän işler bilen baglanyşykly çykdaýjylar;

11)bankdan alynan karz pul serişdelere bolan tölegler, öz hususy aýlaw serişdeleriniň ýetmezçiligini doldurmak üçin, esasy serişdeleri we maddy däl aktiwleri satyn almak maksady bilen alynan karzlaryň göterimini tölemek;

12)kanun esasynda bellenen düzgün boýunça kärhananyň ýörite merkezleşdirilen gaznalaryna geçirimler;

13)esasy önümçilik serişdeleriniň täzeden dikeldilmegine bolan çykdaýjylar;

14)maddy däl aktiwler boýunça könelşme;

15)salgytlara, kanun esasynda bellenen borçly geçirimler.

Önüm öndürilişiniň (meýýilleşdirilen we hakyky) özüne düşýän gymmatyny kesgitlemekde indiki resminamalar hasaplanylýar:

1.Önümçilik üçin smeta çykdaýjylary.

2.Tehniki-ykdysady alamatlarynyň hasabyna önümiň özüne düşýän gymmatyny peseltmekligiň meýýilnamasy.

3.Önümiň görnüşleriniň özüne düşýän gymmatynyň kalkulýasiýasy.

Ýokarda agzalan resminamalar boýunça indiki görkezijileri kesgitleýärler:

-jemi önümiň özüne düşýän gymmatyny;

- haryt önüminiň özüne düşýän gymmatyny;
- önümçiligiň harajatlaryny;
- bir önüm birliginiň özüne düşýän gymmatyny.

7.4. Önümçilik üçin smeta çykdaýjylary.

Kärhana boýunça çykarylan umumy çykdaýjylary kesgitlemek maksady bilen önümçilik üçin smeta çykdaýjylary ykdysady düzüjiler boýunça hasaplanylýar. Ykdysady düzüjiler pul serişdeleriň sarp edilşiniň ugurlaryny kesgitleýär. Çykdaýjylaryň düzüjileri esaslandyrylan normalaryň we normatiwleriň kömegi bilen göni hasaplama usuly bilen hasaplanýar.

Çykdaýjylaryň düzüjileri:

- 1) maddy çykdaýjylar;
- 2) zähmet hakyň gaznasy;
- 3) durmuş gaznalaryna geçirimler;
- 4) esasy fondlaryň amortizasiýasy;
- 5) başga çykdaýjylar.

Maddy çykdaýjylar:

- çig mal we esasy materiallar;
- goşmaça materiallar;
- ýangyç;
- energiýa (ýylylyk,elektrik energiýasy,gysylan howa);
- kärhananyň içinde ýükleri geçirmek üçin gaýry guramalaryň ulag hyzmatlary;
- satyn alynan suwuň bahasy.

Pudakda maddy çykdaýjylar normatiwleriň kömegi bilen hasaplanýar.

1. Nebiti gaýtadan işleýän pudagynda esasanam çig mal we esasy materiallar ulanylýar. Maddy çykdaýjylarda esasy udel agramy goşmaça materiallaryň we energiýanyň paýyna duşýar.

- a) goşmaça materiallara bolan çykdaýjylar

$$\text{nebiti \u00e7ykarmak \u00fc\u00fcn} \\ \text{\u00c7g.m.(\u00e7)} = \text{Sh} \cdot \text{Ng.m.(\u00e7)}, \quad (1)$$

\u00c7g.m.(\u00e7) - nebiti \u00e7ykarmak \u00fc\u00fcn go\u015fma\u00e7a materiallara bolan \u00e7ykda\u013fjylar;

Sh – hereket ed\u013f\u0131n gaznadaky gu\u013fylary\u0131 sany;

Ng.m.(\u00e7) - nebiti \u00e7ykarmak \u00fc\u00fcn go\u015fma\u00e7a materiallary\u0131 normatiwy (man./gu\u013fy).

$$\text{nebiti ta\u013fyarlamak \u00fc\u00fcn} \\ \text{\u00c7g.m.(ta\u013fyar.)} = \text{Qn} \cdot \text{Nk.m.(ta\u013fyar.)}, \quad (2)$$

Qn – nebiti\u0131 g\u00f6wr\u00fcmi;

Nk.m.(ta\u013fyar.) – 1 tonn nebiti ta\u013fyarlamak \u00fc\u00fcn k\u00f6mek\u00e7i materiallary\u0131 normatiwy (man./tonn).

b) elektroenergi\u0131a \u00fc\u00fcn \u00e7ykda\u013fjylar:

$$\text{\u00c7e} = \text{Q} \cdot \text{Ne} \cdot \text{Be}, \quad (3)$$

Q – \u00f6nd\u00fcril\u013f\u0131n nebiti\u0131 g\u00f6wr\u00fcmi;

Ne – 1 tonn nebit \u00fc\u00fcn elektroenergi\u0131any\u0131 har\u00e7lany\u015fyny\u0131 normatiwy (kWt\u00b7sag./t).

3. Z\u0131hmet hakyny\u0131n gaznasy:

4.

$$\text{ZHG} = \text{S} \cdot \text{Z} \overline{H}_a \cdot \text{Ta.}, \quad (4)$$

S-\u00f6n\u00fcm\u00e7ilik i\u015fg\u0131rlerini\u0131 sany (adam);

$\text{Z} \overline{H}_a$ - bir i\u015fg\u0131ri\u0131n orta\u00e7a a\u013flyk haky (man.);

Ta. – t\u00f6len\u013f\u0131n aylary\u0131 sany.

3. Durmu\u015f gaznalaryna ge\u00e7irimler \u0131eket\u0131k durmu\u015f salgydy h\u00f6km\u00fcnde ge\u00e7iril\u013f\u0131r, olar z\u0131hmet hakyny\u0131n gaznasyny\u0131 normatiwy bo\u013fun\u00e7a hasaplan\u013f\u0131r.

4. Amortizasion ge\u00e7irimler.

a) Gurallar boýunça we başga esasy fondlar boýunça aýry hasaplama

$$Ag = \overline{G} \text{ e.s. (desl.)} \cdot \ddot{O}o.n., \quad (5)$$

\overline{G} e.s.(desl.)- esasy önümçilik serişdeleriň ortaçaýylky ýa-da deslapky gymmaty;

$\ddot{O}o.n.$ –önümi öndürmekde esasy serişdeleriň ortaça normasy.

b)önümi öndürmekde kärhananyň guralarynyň gaznasy boýunça amortizasion geçirimler.

$$Ag.gazna = Gg.(ý.b) \cdot Ne \cdot Gg.çyk. \frac{(12-t) \cdot N_a}{12} + Gg.täze \frac{t \cdot N_a}{12}, \quad (6)$$

$Gg.(ý.b)$ – ýylyň başynda kärhananyň balansynda hasaplanan guýylaryň gymmaty;

$Gg.çyk.$ – ýylyň dowamynda işleýän gaznanyň sanyndan çykan guýylaryň gymmaty;

$Gg.täze$ - ýylyň dowamynda satyn alynyp işe girizilen guralaryň gymmaty;

t – işe girizilen şeýle hem sandan çykarylyp aýrylan guralar üçin ýylyň dowamynda işlenen aýlaryň sany;

N_a – lineynyý usul boýunça hasaplamak üçin amortizasiýanyň normasy.

5. Beýleki çykdaýjylar:

- öz we gaýry guramalaryň hyzmatlary;
- dolandyryş we umumyhojalyk çykdaýjylar;
- salgytlar.

Nebiti gaýtadan işleýän pudagynda nebit we nebitönümlerini geçirijiler arkaly sarp ediljilere ýetirmek boýunça çykdaýjylar:

- nebitgeçirijileriň çyzykly bölegini, turbogeçirijileriň katod goraglylygyny we aragatnaşyk serişdeleri saklamak;
- nebit we nebitönümlerini geçirmek;
- demirýolgaplara nebit we nebitönümlerini geçirmek;

- umumyhojalyk;
- müdüriyet-dolandyrys;
- başga çykdaýjylar.

Çykdaýjylaryň görnüşleri (maddalar boýunça) düzülen toparlanma ykdysady düzüjileriniň we çykdaýjy maddalarynyň klassifikasiýasynyň öz içinde jemleýär.

Önümi gaýtadan işleýiş ulgamynda çykdaýjylar indiki ykdysady düzüjiler boýunça döredilýär:

- materiallar;
- satyn alynan elektroenergiýa;
- öz içki islegleri üçin ulanylýan gaz, nebit, nebitönümleri;
- zähmet haky;
- durmuş geçirimler (ýeketäk durmuş salgyt);
- amortizasiýa;
- öndürilýän önümleriň mejbur tehniki ýitgileri;
- başga çykdaýjylar.

Önümi gaýtadan işleýiş ulgamynyň umumy çykdaýjylarynda bolan käbir ykdysady düzüjileriň düzümi we deňagramlylygy olaryň düzümini kesgitleýär. Ykdysady düzüjiler boýunça önümiň özüne düşýän gymmatynyň düzümi hemişelik bolup duranok ol dürli alamatlaryň täsiriniň esasynda üýtgäp durýar (tehniki ösüş, nebiti we gazy turbogeçirijilerden geçirmekligiň kämilleşmegi, nyrh alamatlary). Umumy alynanda, gaýtadan işleýiş ulgam üçin amortizasiýanyň we energetiki çykdaýjylaryň köp bölegi, şeýle hem maddy çykdaýjylaryň we zähmet hakyna bolan çykdaýjylaryň az bölegi mahsusdyr. Amortizasiýa bolan çykdaýjylar – 40 % -den ýokary bolsa, gaz, nebit we nebitönümleri ulgamynda ýerleşýän compressor we sorujy stansiýalary elektrogeçirijiler bilen enjamlaşdyrmak energoçykdaýjylaryň ýokarlanmagyna getirýär. Ondan başgada önümiň özüne düşýän gymmatynda önümi gaýtadan işlemek we öndürmek prosessiniň peýda bolmagy sebäpli çig mala çykarylan çykdaýjylar hem bar.

7.5. Himiýa, nebiti gaýtadan işleýän pudaklarynda önümiň özüne düşýän gymmatynyň kalkulýasyýasynyň aýratynlyklary.

Çykdaýjylaryň maddalary boýunça düzülen önümiň özüne düşýän gymmatynyň kalkulýasyýasy – bu nebiti we gazy çykarmaklygyň özüne düşýän gymmatynyň hasaplanylşy. *Kalkulýasyýa* – munuň özi bir önüm birliginiň ýa-da önüm toparlarynyň öndürilişine hem-de ýerlenmegine pul görnüşindäki çykarylan çykdaýjylaryň tablisa görnüşinde görkezilen buhgalter hasaby. Kalkulýasyýa önümiň özüne düşýän gymmatyny we ortaça önümçilik harajatlaryny kesgitlemekde esas bolup durýar. Kalkulýasyýa çaklanylýan, meýilleşdirilýän hem-de hasabatlaryň görkezijileriniň esasynda düzülen bolup biler. Önümiň özüne düşýän gymmatynyň kalkulýasyýasy toplumlaýyn maddalardan düzülýär, olaryň her biri çykdaýjylaryň düzüjilerini özünde jemleýär.

1. Nebiti gaýtadan işlemekde elektroenergiýa, goşmaça kömekçi materiallara, reagentlere bolan çykdaýjylar. Bu madda boýunça nebiti kompressor usulynda gaýtadan işlemekde çykarylan çykdaýjylary hasaba almak.

2. Önümçilik personalynyň esasy we goşmaça zähmet haky. Bu maddada nebiti we gazy çykarmaklyga gös-göni gatnasýan inžener-tehniki işgärleriň we işgärleriň zähmet haky görkezilýär.

3. "Durmuş zerurlyklar üçin geçirimler" maddasynda kanunalaýyklykda tassyklanan normalaryň esasynda ýeketäk durmuş salgydy üçin borçly geçirimler görkezildi.

5. "Esasy önümçilik serişdeleriň amortizasiýasy" maddasynda gurallaryň tutuş dikeldilmegi üçin amortizasion geçirimler. Gurallaryň tutuş dikeldilmegi üçin amortizasion geçirimler tassyklanan normalar boýunça hasaplanýar – 12 ýyl (hakyky ulanyş döwrüne bagly bolman). Tassyklanan düzgün boýunça wagtlaýyn ýapylan hereketsiz duran maşyn we mehanizmler üçin amortizasion geçirimler tutulanok. Sandan aýyrlan

gurallar üçin amortizasion geçirimler olaryň deslapky gymmatynyň öweziniň doldyrylmagyna çenli geçirilip durylýar, ýagny amortizasiýanyň tassyklanan 12-15 ýyl möhletine çenli.

6.”Nebiti we gazy ýygnamaklyk hem-de ugratmaklyk” maddasyna nebitgeçirijileri we gazgeçirijileri saklamakda we ulanmakda çykarylýan çykdaýjylar girýär.

7.”Nebitiň tehnologiýa taýýarlanyşyna çykarylýan çykdaýjylar” maddasyna indikiler girýär:

- nebiti taýýarlamaklygyň tehnologiýa prosesinde reagentleriň gymmaty ;

- tehnologiýa düzümleri saklamakda we ulanmakda çykarylýan çykdaýjylar;

- nebiti taýýarlamakda tehnologiýa ýitgileriň gymmaty.

8.”Önümçiligi taýýarlamak we özleşdirmek boýunça çykdaýjylar maddasynda:

- guralaryň işe ýaramlylygyny barlamak üçin soňuna çenli derňemek boýunça çykdaýjylar;

- işlemeklige girizilen gurallaryň gurnalşyna we taýýarlansyna çykdaýjylar.

Bu görkezilen çykdaýjylar meýilleşdirilýär we gelejekki döwürleriň çykdaýjylary hökmünde aýrallykda hasaba alynýar.

9.Çykarylýan nebite goýulan salgyt.

10.”Seh üçin çykdaýjylar” maddasyna işgärleriň zähmet haky,binalary gurmaklyga we saklamaklyga çykarylýan çykdaýjylar, binalaryň we esasy serişdeleriň bahasynyň esasynda kesgitlenen amortizasion geçirimler;

12.”Kommersiýa çykdaýjylar” maddasynda önüm öndürilýän ýerinden sarp edijä çenli ibermek bilen baglanyşykly çykdaýjylar görkezilýär.

7.6. Toplumlaýyn önümçiliklerde önümiň özüne düşýän gymmatynyň kalkulýasyýasynyň aýratynlyklary.

Hojalyk tejribesinde önümçilik harajatlaryny kesgitlemek üçin çykdaýjy kategoriýasy ulanylyar.

Önümçilik çykdaýjysy (işň, hyzmatyň) - önümçiligiň dowamlylygynda ulanylýan tebigy resurslaryň, çig malyň, materiallaryň, ýangyçlaryň, energiýanyň we esasy serişdeleriň, zähmet resurslaryň, önümçilige we ýerlemeklige ulanylýan harajatlaryň baha belgisi bolup durýar.

Çykdaýjynyň başga harçlanýan harajatlary:

- önümçiligi taýýarlamak we özgertmek;
- önümi öndürmek, önümçiligi guramagyň tehnologiýa bolan baglylygy;
- önümçiligiň dowamlylygyna hyzmat etmek;
- önümçiligi dolandyrmak;
- zähmeti goramak we iş şertlerini gowlandyrmak;
- zähmet kodeksine baglylykda dync alyş wagtynda töleg, döwlet işini ýerine ýetirýän wagtyndaky töleg;
- zähmet töleginden durmuş ätiýaçlyk we pension ätiýaçlyk tölegler;
- medisina ätiýaçlyk tölegi;
- könelen material däl aktiwler.

Ykdysady manysy boýunça önümçiligiň çykdaýjysyny düzýän harajatlar öz ykdysady bölekleri boýunça toparlanýarlar: material harajatlar, aýlyk hakyna harajat, durmuş maksatlara harajat, esasy serişdeleri ulanmak üçin töleg we başgalar. Bölekler boýunça hasaplanan çykdaýjy önümçiligiň tertibinde ulanyljak serişdeleriň pul ölçegini görkezýär.

Ykdysady bölekler boýunça çykdaýjy emele gelende her bölegiň manysy çykarylýar we çykdaýjynyň esasy peseldiş ýollary gözlenýär.

Her bir toplumyň öz häsiýeti we önümçiligiň düzümi boýunça çykdaýjylary hasaplamagyň (kalkulýasynyň) düzgünleri bar.

Mysal üçin, nebit-himiýa pudagynyň çykdaýjylarynyň toparlaýyn kalkulýasiýasy indiki hasaplanýş maddalar boýunça düzülýär:

- 1) Çig mal we materiallar (galyndylary aýyranyňdan soň);
- 2) Satyn alynan önümler, ýarymfabrikatlar we beýleki kärhanalaryň hyzmatlary;
- 3) Önümçilik işgärleriň esasy zähmet haky;
- 4) Önümçilik işgärleriň goşmaça zähmet haky;
- 5) Önümçilik işgärleriň esasy we goşmaça zähmet haklaryndan durmuş ätiýaçlyklary üçin geçirimler;
- 6) Önümçiligi taýýarlamaklyga we özleşdirmeklige bolan çykdaýjylar;
- 7) Enjamlary saklamak we ulanmaklyk üçin çykdaýjylar;
- 8) Sehiň çykdaýjylary;
- 9) Umumy zawod boýunça çykdaýjylar;
- 10) Brakdan galan ýitgiler;
- 11) Önümçilikden daşky çykdaýjylar.

Çykdaýjylaryň birinji sekiz sany maddalary seh boýunça önümiň özüne düşýän gymmatyny döredýär.

Seh boýunça önümiň özüne düşýän gymmaty + umumy zawod boýunça çykdaýjylar + brakdan galan ýitgiler önümçiligiň özüne düşýän gymmatyny döredýär. Netijede, bu onbir sany maddalar önümiň umumy özüne düşýän gymmatyny döredýär.

Önümiň özüne düşýän gymmatyny hasaplamaklygyň (kalkulýasiýasyny geçirmekligiň) indiki esasy usullary bar:

- 1) göni hasaplamak;
- 2) normirlenen;
- 3) analitiki hasaplama;
- 4) parametriki hasaplama.

1) **Göni hasaplama usuly** örän ýönekeý we takyk.

Bu ýerde önümiň özüne düşýän gymmatyny çykdaýjylaryň umumy jemini öndürilen önümiň sanyna bölmek bilen hasaplamak bolar.

Bu usuly diňe ýeke-täk, birmeňzeş önümleri öndürýän önümçilikde ulanyp bolýar.

2) **Normirlenen usul** – bu usul bir önüm birligine sarp edilýän çykdaýjylaryň takyklygyny ýokary derejede gurnap bilýän kärhanalarda ulanylýar. Bu usul zähmet, maddy we maliýe çig mallary ulanmaklygyň normalaryna we normatiwlerine esaslanýar.

3) **Analitiki hasaplama usuly** – bu usul bilen önümçiligiň umumy seljerilişi geçirilýär. Bu ýerde önümiň özüne düşýän gymmatyna haýsy alamatlar täsir edilýändigini öwrenilýär. Taslama döwründe normatiwleriň we normalaryň esasynda işiň tehniki-ykdysady we guramaçylyk şertleri durýar.

4) **Parametriki usul.**

Onuň manysy – önümiň hil taýdan bolan häsiýetlerine baglylykda önümçilige edilýän harajatlaryň üýtgemeginiň kanunalaýyklygyny (dogrulygyny) kesgitlemek.

Bazar ykdysadyýetine geçmek döwründe kiçi we orta möçberli kärhanalarda kalkulýasyýalaşdyrylýan maddalaryň gysgaldylan görnüşini ulanýarlar. Ol özünde indikileri jemleýär:

- göni haplaşyklardaky maddy çykdaýjylary (çig mallar, materiallar, ýangyç, energiýa);
- göni haplaşyklardaky zähmet haka bolan tölegler;
- gaýry göni çykdaýjylar;
- önümçiligi dolandyrmak we hyzmat etmek üçin bolan gytaklaýyn çykdaýjylar.

Kärhananyň önünde indiki maksat durýar: önümçiligiň çykdaýjylary barada anyk maglumat toplamak.

Käbir ýagdaýlarda telekeçi belli bir teklipleriň esasynda çykdaýjylaryň kalkulýasyýasyny düzýär.

Bu ýerde kalkulýasyýanyň manysy – alynan maglymatlaryň esasynda bellenen normalardan, standartlardan, meýilnamalardan çäken çykmalary kesgitlemek we olary düzetmek.

Önümiň özüne düşýän gymmatyny düzýän çykdaýjylar öz ykdysady mazmunyna laýyklykda toparlara bölünýär:

- maddy çykdaýjylar;
- zähmet hakyna bolan çykdaýjylar;

- durmuş zerurlyklara bolan çykdaýjylar;
- esasy fondlaryň amortizasiýasy;
- başga çykdaýjylar.

“Maddy çykdaýjylar” toparyna çig mallar, materiallar, ýarymfabrikatlar, ýangyç degişlidir. Bu çykdaýjylardan galyndylaryň bahasy aýrylýar.

Galyndylar – önümi öndürmekligiň dowamynda öz güýjini tutuşlygyna ýa-da bölekleyin ýitiren çig mallar, materiallar.

“Esasy fondlaryň amortizasiýasy” topary – esasy önümçilik fondlaryň dikeldilmegine niýetlenen amortizasiýa geçirimleriniň jemi.

“Başga çykdaýjylar” topary – salgytlar, ýygyndylar, ýörite gaznalara geçirilýän geçirimler, aragatnaşyk hyzmatlaryna bolan tölegler, komandirowka, alynan karz pul serişdeler üçin göterim tölegler.

Kalkulyasiýanyň maddalary boýunça çykdaýjylaryň toparlara bölünmesi önümçiligi meýilleşdirmekde we çykdaýjylary hasaba almakda ulanylýar.

Umumy jemlenen harajatlar hemişelik we üýtgeýän çykdaýjylara bölünýär.

Hemişelik çykdaýjylara esasy serişdeleri ulanmak üçin tölegler, hyzmat edýänlere töleg, ätiýaçlyk tölegi, reklama, karz pul serişdeler üçin tölegler we ş.m. degişlidir. Önümçiligiň hemişelik çykdaýjylary – öndürilýän önümiň möçberine bagly bolmadyk çykdaýjylar.

Ol çykdaýjylar belli bir gysga wagtyň içinde ne azaldylýp, ne-de köpeldilip bilinýär. Bu binalary saklamaklyga, esasy fondlary dikeltmeklige, hojalyk –dolandyryş işgärlerine zähmet haklaryny tölemeklige niýetlenen çykdaýjylar.

Mysal: “A” we “B” kärhanalaryň çykdaýjylarynyň düzümine seredeliň

Çykdaýjylar	A	B
Üýtgäp durýan	70	40
Hemişelik	30	60
Jemi	100	100

Bu ýerde “A” kärhanasynda ulanylýan tehnologiýanyň sany az, bu ýerde köplenç el zähmeti ulanylýar. Şol sebäpli tehnologiýalary bejermekde, dikeltmekde niýetlenen hemişelik çykdaýjylar – 30, emma işgärleriň zähmet hakyna niýetlenen üýtgäp durýan çykdaýjylar köp deňdir - 70.

“B” kärhananyň ýagdaýy bolsa tersine bolup durýar.

Önümçiligiň üýtgäp durýan çykdaýjylary – önümçiligiň möçberine bagly bolan çykdaýjylar. Ol çykdaýjylaryň ululygy öndürilýän önümiň göwrümine bagly bolup durýar. Mysal üçin: materiallara, çig mallara, işgärleriň zähmet hakyna bolan çykdaýjylar.

7.7. Önümiň özüne düşýän gymmatyny peseltmekde ulanylýan esasy usullar.

Önümiň özüne düşýän gymmatyny peseltmekligiň dürli usullary bar. Has-da netijeli usullaryň biri:

- önümçiligi awtomatlaşdyrmak;
- iň täze, ösen tehnologiýalary önümçilige ornaşdyrmak;
- köne tehnologiýany täzelemek.

Şol bir wagtda zähmeti we önümçiligi gurnamaklygy kämilleşdirmek örän möhümdir.

Käbir kärhanalar gymmat bahaly tehnologiýany kärendä ýa-da satyn alyp, emma guramaçylyk işleriň kämil dældigi sebäpli ony ulanyp bilenoklar. Netijede, şeýle enjamyň işleýiş koeffisiýenti örän pes bolýar, sarp edilen çykdaýjylar garaşylan netije bermeýär.

Zähmet öndürijiligi ýokarlandyrmaklyk onuň ýokary derejede gurnalmagynyň esasynda amala aşyrylýar, ýagny iş ýerini taýýarlamak, zähmetiň öňdebaryjy usullaryny ulanmak we ş.m. Önümi öndürmeklikde sarp edilýän çykdaýjylaryň düzüminde maddy çykdaýjylaryň 3/5 bölegi bar.

Önümi öndürmekde çykarylýan çykdaýjylaryň derejesini peseldýän alamatlar ol hem: satyn alynýan materiallaryň optimal göwrümini kesgitlemek, çykaryljak önümiň optimal möçberini önümçilige girizmek, çykaryljak önümiň düzüjilerini özbaşdak öndürmek ýa-da satyn almak. Belli bolşy ýaly, satyn alynýan çig mallaryň, materiallaryň sany näçe köp bolsa, şonça-da ony ammarlarda saklamak bilen, onuň zaýalanmagy bilen baglanşykly çykdaýjylar ýüze çykýar. Şol bir wagtda satyn alynjak harytlar bilen baglanşykly çykdaýjylar hem peselýär (ýüklemek, kabul etmek, hasaplaşyklary geçirmek we ş.m.)

Çig mallaryň we materiallaryň optimal göwrüminiň satyn almaklygyny indiki düzgün boýunça geçirip bolýar:

Tablisa N1: Satyn alynjak çig mallaryň we materiallaryň optimal göwrümini hasaplamak.

Görkeziji	Ýylda satyn alynýan harytlar				
	1	2	3	4	5
1) Göwrümi	200000	10000	6667	5000	4000
2) Ortaçaýlylyk ätiýaçlandyrmasy, kg	10000	5000	3333	25000	20000
3) Ortaçaýlylyk ätiýaçlandyrmasyň bahasy, müň.man.	100000	50000	33333	25000	20000
4) Ammarlarda ýerleşdirmek boýunça çykdaýjylar, müň.man.(1 ýylda)	20000	10000	6667	5000	400
5) Satyn almak boýunça çykdaýjylar, müň.man.(ýylda)	1250	2500	375	5000	6250
6) ammarlarda ýerleşdirmek boýunça çykdaýjylar we satyn almak boýunça çykdaýjylar	21250	12500	10417	10000	10250

Tablisadan görnüşi ýaly satyn almaklygyň optimal ýyldaky sany deňdir 4, bu ýagdaýda *ammarlarda ýerleşdirmek we satyn almak boýunça çykdaýjylaryň jemi* pes bolup durýar.

Öndüriljek önümiň optimal seriýasyny kesgitlemekde hem şeýle düzgünler ulanylýar.

Mysal üçin öndüriljek önümiň optimal seriýasyny kesgitlemeli (tablisa 2.)

Tablisadan görnüşi ýaly öndüriljek önümiň optimal seriýasy N2 bolup durýar. Ol seriýada 4500 sany önüm öndüriler. Şeýle seriýaly önüm öndürilende – taýýar önümi ammalarda ýerleşdirmek we önümçiligi taýýarlamak boýunça çykdaýjylaryň jemi minimal bolýar = 11908 müň.man.(ýylda).

Tablisa N2: Öndüriljek önümiň optimal seriýasyny hasaplamak.

Görkeziji	Seriýalaryň bahasy				
	1	2	3	4	5
1) Seriýanyň möçberi	3000	4500	3000	2250	1800
2) Taýýar önümiň ortaçaýylyk ätiýaçlyklary, san	3377	1688	1125	844	675
3) Ortaçaýylyk ätiýaçlyklaryň bahasy, müň.man.	47250	23632	15750	11816	9450
4) Taýýar önümi ammanda saklamak boýunça çykdaýjylar, müň.man.(ýylda)	11813	5908	3938	2954	2363
5) Önümçiligi taýýarlamak boýunça çykdaýjylar müň.man.(ýylda)	3000	6000	9000	12000	15000
6) Taýýar önümi ammanda saklamak we önümçiligi taýýarlamak boýunça çykdaýjylaryň jemi müň.man.(ýylda)	14813	11908	12938	14954	17363

7.8. Kärhananyň girdeýjisini hasaplamaklygyň usullary.

Ykdysady nukdaýnazardan girdeýji – pul gelimlerden aýyrlan pul tölegleriň tapawudy.

Girdeýji – bu önümi ýerlemegiň netijesinde emele gelen goşulan bahaň bölegi, bu ýerde harytlary we hyzmatlary ýerlemekden emele gelen girdeýjileriň şol harytlary we hyzmatlary öndürmekde çykarylan çykdaýjylardan ýokary bolmagy.

Ykdysady girdeýji – önümi ýerlemekden alynan girdeýjiň we edilen çykdaýjylaryň arasyndaky tapawut. Yöne zähmet haky, göterim, renta – olar hem girdeýjiler diýilip hasaplanýar.

Zähmet haky – çekilen zähmetden alynan girdeýji; göterim – göterimine goýulan maýa serişdelerinden alynan girdeýji; renta – ýerden alynan girdeýji.

Girdeýjiniň hasaplanlyşy:

G = öndürilen önümi ýerlemekden gelen girdeýji – önümi öndürmekde çykarylan çykdaýjylaryň jemi.

Düşewüntlilik–kärhananyň esasy serişdelerini ulanylyşynyň we kärhananyň işleýşiniň netijeliliginiň görkezijisidir. Kärhananyň esasy serişdelerini, önümçilik resurslaryny ulanylyşynyň netijeliliginiň görkezijisi.

Kärhananyň umumy düşewüntliliginiň hasaplanlyşy: girdeýjini esasy we aýlanşyk serişdeleriň ortaça gymmatyna bölmeli:

$$D = \frac{G_{ird.}}{G_{or.a.s.}}, \quad (7)$$

Girdeýjini meýilleşdirmekde hem-de hasaplamakda:

1) göni hasaplama usuly;

2) analitiki usuly ulanylýar.

1) Göni hasaplama usulynyň manysy – ol hem harydy öndürmekden başlap ony ýerlemeklige çenli düzülen meýilnamanyň derejeleri boýunça girdeýjini hasaplamak (tablisa 3).

Tablisa N3: Girdeýjini hasaplamak.

N	Görkeziji	Jemi müň.m.
1.	Satylşyň meýilleşdirilen göwrümi. a) kärhananyň goýberýän bahalary boýunça b) umumy önümiň özüne düşýän gymmaty boýunça	313075 199858
2.	Ýerlemekden gelen girdeýji (zyýanlylyk) (setir 1a – setir 1b)	113217
3.	Ýerlemekden daşky amallardan gelen	

	girdejiler - gymmat bahaly kagyzlar boýunça - başga kärhanalaryň hereketine gatnaşmagyň netijesinde	610 510
4.	Amal girdeýjiler - gaýry çäkde ýerlemek boýunça - kärende tölegleri	500 800
5.	Amal çykdaýjylar - gaýry çäkde ýerlemek boýunça - kärendä berlen emläge hyzmat etmek (serwis) we amortizasiýa	89 200
6.	Ýerlemekden daşky girdeýjiler - walýutanyň kurslary boýunça tapawutlar - kärhana getirilen zyýanyň öwezini doldurmak	2500 2000
7.	Ýerlemekden daşky çykdaýjylar - walýutanyň kurslary boýunça tapawutlar - emläge bolan salgyt - reklama bolan salgyt	1700 500 100
8.	Meýilleşdirilýän ýylyň girdeýjisi (zyýany) (set. 2+s.3+s.4-s.5+s.6-set.7)	116428

Girdeýjiniň hasaplanyşynyň

2) Analitiki usuly.

Egerde harydyň hakyky özüne düşen gymmaty hem-de onuň öndürilişiniň göwrümi kesgitli bolsa, onda bu görkezijileriň esasynda hasabat döwrüniň düşewüntliligini (Dhas.) kesgitläp bolýar:

$$\text{Dhas.} = (G_g : \ddot{O}g) \times 100\%, \quad (8)$$

bu ýerde:

G_g – garaşylýan girdeýji;

Ög – hasabat döwründe önümiň özüne düşen gymmaty.

Hasap indiki yzygiderlikde alnyp barylýar:

1. Hasabat döwrüniň girdejililiginiň kömegi bilen meýilleşdirilýän ýylyň girdeýjisiniň harydyň göwrümine bolan gatnaşygy hasaplanýar (hasabat döwrüniň önümiň özüne düşýän gymmatynyň bahasyna esaslanyp).

2. Meýilleşdirilýän döwründe önümiň özüne düşýän gymmatynyň üýtgemegi (+ -) hasaplanýar.

3. Ýörite meýilleşdirilen görkezijileriň esasynda önümiň assortimentiniň, hiliniň, görnüşiniň üýtgemeginiň täsiri kesgitlenýär.

4. Meýilleşdirilen döwrüň taýýar önümine bolan bahanyň kesgitlenenden soňra bahanyň ösüşiniň ýa-da peselmeginiň täsiri kesgitlenýär.

5. Ýokarda agzalan alamatlaryň täsiri jemlenýär (goşulýar).

Analitiki usulyň aýratynlygy:

girdeýjiniň möçberine dürli alamatlaryň täsiriniň etmegini görkezýär.

Kärhananyň arassa girdeýjisi:

$$A_{gird.} = (G_{um.} - M_{cykd.}) - T_{e.f.} - T_{z.s.} - Kr - S - Y, \quad (9)$$

bu ýerde:

$G_{um.}$ -kärhananyň umumy girdeýjisi;

$M_{cykd.}$ - maddy çykdaýjylar (şol sanda amortizasion tölegler);

$T_{e.f.}$ - esasy fondlar üçin tölegler;

$T_{z.s.}$ - zähmet serişdelerine bolan tölegler;

K_r - bankyň karz pul serişdeleri üçin göterimleri tölemek;

S – salgytlara bolan geçirimler;

Y – öwezini dolduryp bolmajak çykdaýjylar.

Girdeýjiniň ösüşini ýokarlandyryýan alamatlar:

1. Satylyşyň göwrümi;

2. Bahalaryň ösüşi;

3. Önümiň özüne düşýän gymmatynyň peselmegi;
4. Önümiň assortimenti we nomenklaturasyny (sanawyny) täzelemek.

Girdeýji – höweslendiriji wezipesini ýerine ýetirýär, kärhananyň hereketiniň netijeliliginiň görkezijisi bolup çykyş edýär.

Bazar ykdysadyýetinde girdeýji – önümçilik fondlaryň we öndürilýän önümleriň täzelenşiniň hereketlendiriji güýji hökmünde çykyş edýär.

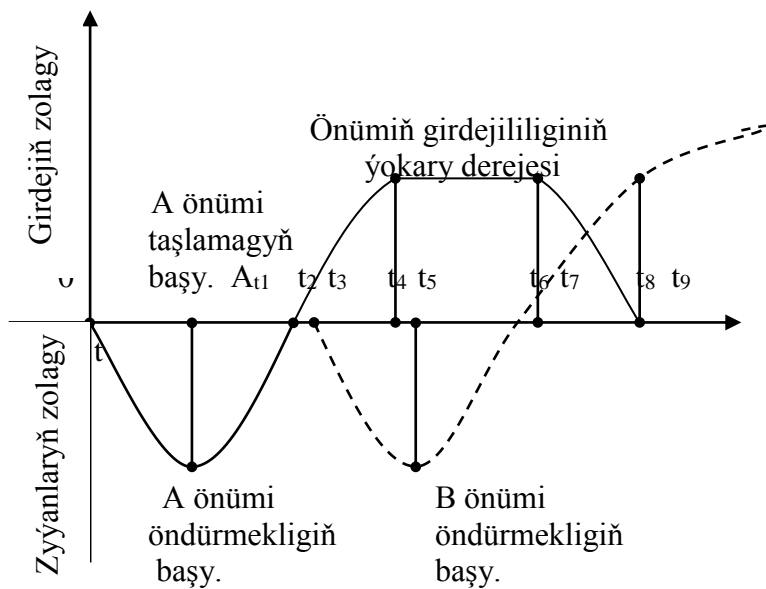
Belli bolşy ýaly, her bir önümiň öz durmuş döwri bar:

- taslamak;
- özleşdirmek;
- önümçilige goýbermek;
- seriýaly öndürmek;
- bazary doldurmak.

Wagtyň geçmegi bilen önüm moral tarapdan könelişýär, bäsdeşlige bolan ukyplylygyny ýitirýär we peselýän girdejililigiň esasynda ol önümiň öndürilişi azalýar ýa-da tamamlanýar.

Bu ýagdaýda girdeýjiň derejesini saklamak üçin täze önümiň öndürilişi ýola goýulýar (çyzgy N1).

Çyzgy N1. Önümiň durmuş sikline girdeýjiň bolan baglylygy.

Bap VIII.

Bahanyň emele gelşi. Bazar şertlerinde kärhananyň nyrh syýasaty. Bahanyň sazlaýyş ähmiýeti.

8.1. Bahanyň wezipeleri we manysy.

Baha - bazar ykdysadyýetiniň wajyp düşüňjesi. Her bir hereket ediji subýekt öz önümine baha kesende, ony öz goýan maksatlaryna ýetmek üçin ulanýar. Kärhana üçin nyrh we nyrh syýasaty – marketingiň esasy bir bölegidir. Bahanyň iki esasy aýratynlyklary bar:

-bahanyň üýtgemegi täze harydy çykarmakdan has ýeňil geçýär;

-kärhananyň nyrh syýasaty netijelilige täsir edýär;

Baha – ykdysadyýetiň iň çylşyrymly kategoriýasy, onuň baý ykdysady manysy bar. Ykdysady kategoriýa hökmünde önümçiligiň hemme möwsümlerinde ulanylyp baha ykdysady kanunlaryň we ýagdaýlaryň anyk täsirini başdan geçirýär. Biziň näme isleg bildirýändigimizi we satyn alyp biljekdigimizi bahalar kesgitleýärler. Baha – harytlaryň we hyzmatlaryň gymmatyny pulda ölçäp özünde köp maglumat ýygnap, satyjylaryň we alyjylaryň özüniň alyp barşyna täsir edýär.

Bazar ykdysadyýetinde bahalar üç wezipäni ýerine ýetirýär:

Birinjiden, ol alyjylaryň we satyjylaryň hereketini kesgitlemek üçin maglumat berýär.

Ikinjiden, önümçiligiň has tygşytly usulyna höweslendirýär we islegiň özüni pähimli alyp barmagyna kömek edýär.

Üçünjiden, bahanyň üsti bilen bazar ykdysadyýetinde esasy bolup durýan zat ol hem gatnaşyjylaryň arasynda girdeýjiniň paýlaşygy bolup geçýär.

Bahalar ulgamyny üç görnüşe bölseň bolýar: şertnamalaýyn, döwlet we dünýä bahalary.

Şertnamalaýyn bahalar – telekeçiligiň erkinçiligini beýan edýän bazar we erkin bahalar. Olar alyjylar bilen satyjylaryň arasynda döreýär we diňe teklipl bilen isleg göz önünde tutulýar.

Döwlet bahalary diňe kärhanalaryň önümünde kesgitlenmeýär. Bazar ykdysadyýetinde döwlet bahalary aşakdaky önümlerde kesgitlenýär:

- monopolist kärhanalaryň önümi;
- esasy wajyp serişdeler (gaz, nebit);
- durmuş äheňli harytlar.

Döwlet bahalaryň ulgamy iki sany bölekden ybaratdyr:

- döwlet tarapyndan kesgitlenen bahalar;
- sazlaşykly baha – ykdysadyýetde bolup geçýän üýtgeşiklikleri ýüze çykarýar.

Dünýä bahalary – halkara söwda aragatnaşyklarynda ulanylýar, halkara zähmet bölünşiniň ähmiýetiniň artdygyça, olaryň içerki bahalarda hem täsiri artýar. Dünýä bahalara iki sany ýagdaý täsir edýär: harydyň ulag arkaly iberilşi we satyn alynan harydyň göwrümi (lomaý we bölek satuw baha). Dünýä bahalaryň bir görnüşi – transfert bahalar – bu transmilli korporasiýalaryň, bilelikdäki şereketleriň hem-de dürli ýurtlarda ýerleşen olaryň bölümleriniň arasynda harytlaryň satylmagynda baglanan şertnamanyň esasynda ulanylýan baha.

8.2. Bahanyň emele gelşiniň düzgünleri we usullary. Isleg bilen teklibiň kanunlary.

Bahanyň emele gelşi – kärhananyň belli bir önümine ýörite hasaplaşyk usullaryň kömegi bilen nyrh kesmek prosesi.

Baha kesmekligiň çykdaýjylar usuly. Bu usul önümçiligiň umumy çykdaýjylaryny ulanmak bilen ýa-da önümçiligiň çäklendirilen çykdaýjylaryny ulanmak bilen kesgitlenýär.

Umumy çykdaýjylary ulanmak usulyň manysy önümçiligiň çykdaýjylaryny hemişelik we üýtgäp duran çykdaýjylara bölmekden ybarat bolup durýar.

Bu ýerde çykdaýjylaryň umumy jemine girdeýjiň normasyna gabat gelýän goşundyny goşýarlar.

Bu usulyň formulasy:

$$B = \text{Öçkd.} (1 + D \text{ çykd.}), \quad (1)$$

Bu ýerde: B- harydyň bahasy;

Öçkd. – önümçiligiň çykdaýjylary;

D çykd. – çykdaýjylara bolan önümiň düşewüntiligi (%).

Mysal. Bir önüm birligi öndürilende çykdaýjylaryň umumy jemi 600 man. Kärhananyň aljak girdeýjisiniň normasyna gabat gelýän goşundy 20%. Onda önüm birliginiň nyrhy şeýle bolar:

$$B = 600(1 + 0,20) = 720.$$

Bahanyň emele geliş ulgamy esaslandyryjy soraglara jogap bermeli:

1. Harytlaryň we hyzmatlaryň haýsysyny öndürmeli?

2. Harytlar we hyzmatlar nähili öndürilmeli?

3. Kim olary satyn alar?

Haçan-da alyjylar harydy köp mukdarda satyn aljak bolsalar olar ýokary baha tölemäge taýýar. Ýokary bahalar täze öndürijileri gyzyklandyrýar. Önümçiligiň ösmegi bilen olar täze işçi kabul etmeli bolýarlar, bu bolsa aýlyk hakynyň ösmegine getirýär.

Haryda bolan isleg peselse ters ýagdaý bolup geçýär. Bahalar pese düşýär. Öndürijiler girdeýjili işläp bilmän zyýan çekýärler ýa-da başga önüm çykarmaga başlaýarlar, önümçilik islege görä peselýär.

Baha emele getiriji maksatlary döretmekde telekeçilik hereketiniň geljekki maksatlaryna esaslanmaly:

1) Kärhananyň berk aýagynda durmagy. Bu maksada gysga möhletli maksat diýilýär. Bäsdeşlik şertlerinde ammarlardaky önümleri ýerlemek üçin olaryň nyrhy peseldilýär. Bu ýerde

girdeýji öz wajyplylygyny ýitirýär. Önümi ýerlemekden gelýän pul serişdeler iň bolmanda çykdaýjylary ýapmaklyga gönükdirilýär.

2) Girdeýjiniň gysga möhletleýin ýokarlanmagy we girdejililigiň derňewiniň ýokarlanmagy - bu öz gezeginde kärhananyň maýa goýum mümkinçiliklerini giňeldip, onuň girdejililigini ýokarlandyrýar.

Baha birnäçe alamatlaryň täsiriniň esasynda emele gelýär. Baha emele getiriji alamatlar bu isleg we tekliip.

Isleg dürli harytlaryň nyrhyny kesýär, çig mallary we harytlary paýlaýar.

Isleg - belli wagtda we belli ýerde sarp edijiniň harydy satyn almakda bolan arzuwy we mümkinçiligi. Bellemeli zatlaryň biri ol hem arzuw bilen islegiň aratapawudyny bilmek gerek. Haçan-da arzuw maliýe mümkinçilikler bilen kepillendirilse, onda ol isleg bolup biler. Başgaça aýdylanda, sarp edijiniň tölege ukyplylygy bilen üpjün edilmedik islege bazar seslenip bilenok. Şeýle hem, isleg sarp edijileriň kesgitli wagtyň döwründe haýsy bahalar boýunça belli möçberde satyn alyp bilijilik mümkinçiliklerini görkezýär. Isleg dürli mümkinçilikleri görkezýär, ony tablisa (1) görnüşinde alyp bolýar. Bu ýerde dürli bahalarda bolan harydyň kesgitli möçberine islegiň barlygy görkezilýär. Tablisa №1-de bir sarp edijiniň belli kilogram mekgejöweniň satyn alynşyny yzarlap geçeliň.

Tablisa №1. Sarp edijiniň mekgejewene bolan islegi.

1 kg üçin nyrh	Islegiň ululygy
man.	bir hepde-de
5	10
4	20
3	35
2	55

Tablisadan görnüşi ýaly, haçan-da bazarda 1 kg mekgejöweniň bahasy 5 manat bolanda sarp ediji ony hepdede 10 kg satyn alýar, emma bahasy 4 manat bolanda ol hepdede 20 kg mekgejöwen alyp biler.

Başga görkezijileriň üýtgemeginde bahanyň peselmegi islegiň ýokarlanmagyna getirýär. Hem-de tersine, bahanyň ýokarlanmagynda isleg peselýär. Bahanyň we islegiň ululygynyň arasyndaky ters aragatnaşyk – bu islegiň kanuny diýilýär. Bu kanunyň esasyňy birnäçe alamatlar düzýär:

1. Sarp edijiler üçin harydy satyn almakda nyrh päsgelçilik döredýär. Päsgelçilik näçe ýokary bolsa, şonça-da haryt az möçberde satyn alynýar we tersine. Netijede ýokary baha sarp edijilerde harydy satyn almaklyga bolan islegini peseldýär emma pes bahaly harydy satyn almaklyga isleglerini artdyrýar. Şonuň üçin käbir kärhanalar haryt ätiýaçlyklaryny azaltmak maksady bilen wagtal-wagtal öz harytlaryny arzanladýarlar.

2. Sarp edijilige çäkli peýdalylygyň kemelme kanuny täsir edýär. Bir haryt alanyňdan soň ýene-de şol bir harydy almaklyk zerurlygy aradan aýrylýar. Emma onuň bahasy peseldilse onda şol harydyň ýene-de goşmaça birliklerini satyn alyp bolýar.

3. Islegiň kanunyny has-da kämil derejede düşündirmek we seljermek girdeýjiniň netijesi we orun çalyşma netijesi esasynda mümkin bolar. Girdeýjiniň netijesi - haçanda harydyň bahasy peseldilse sarp ediji ol harydyň köp möçberini satyn alyp hem-de goşmaça

başga harytlary hem satyn alyp biler, ýagny harydyň bahasy näçe pes bolsa, şonçada sarp edijiniň pul girdeýjisiniň satyn alyjylyk ukyplylygy ýokary bolar.

Orun çalyşma netijesi - haçanda sarp edijiniň satyn aljak bolan harytlarynyň bahasy ýokary bolanda ol şol haryda meňzeş bolan başga harytlary pes bahadan satyn alýar. Mysal üçin: sygyr etiniň bahasynyň peselmegi sarp edijiniň girdeýjisiniň satyn alyjylyk ukyplylygyny ýokarlandyrýar hem-de köp möçberde satyn almaklyga mümünçilik berýär (girdeýjiniň netijesi). Sygyr etiniň bahasynyň pes bolmagy ony satmaklyga giň ýollar açylýar hem-de ony başga bahasy gymmat bolan etlere derek ýagny, doňuz etine, goýun etine derek satyn alýarlar (orun çalyşma netijesi). Girdeýjiniň netijesi we orun çalyşma netijesi özara kesişip we birigip sarp edijiniň pes bahadan satyn alyp bilijilik ukbyyny hem-de islegini emele getirýär.

Islegiň üýtgemegine nyrh esasy alamat hökmünde täsir edýär. Ondan başga-da nyrh däl alamatlar hem islegiň üýtgemeginde peýda bolýarlar:

1. Sarp edijileriň öňe sürýän islegleri;
2. Bazarda sarp edijileriň sany;
3. Sarp edijileriň pul girdeýjisi;
4. Biri-biriniň ornuny tutýan harytlaryň bahasy;
5. Geljekgi bahalar we girdeýjiler boýunça sarp edijileriň garaşmalary (çaklamalary).

1. Sarp edijileriň öňe sürýän islegleri. Reklamanyň ýa-da modanyň üýtgemeginiň täsiriniň netijesinde belli bir haryda sarp edijileriň islegleriniň üýtgemegi.

2. Bazarda sarp edijileriň sany. Elbetde bazarda sarp edijileriň sany näçe köp bolsa, şonça-da isleg hem köpelyär. Mysal üçin: Beýik ikinji jahan urşundan soň dünýäde bolan demografiki ösüş çaga üçin zerur bolan harytlara islegi artdyrdy.

3. Girdeýji. Pul girdeýjileriniň üýtgemegi bilen dürli harytlara bolan isleg hem üýtgeýär. Şeýle harytlar pes derejedäki,

ýokary derejedäki we adaty görnüşdäki harytlar bolup biler. Girdeýjiň ýokarlanmagy bilen pes hilli harytlara isleg peselýär. Şeýle hem ýokary girdeýjili sarp ediji kartoşkany, çöregi azyrak satyn alyp eýsem ol et, süýt önümlerini köpräk satyn alar.

4. Biri-biriniň ýerini tutýan harytlaryň bahasy. Bu harytlaryň bahasynyň üýtgemegi olara bolan islegiň üýtgemegine getirip bilermi? Haçanda bu harytlar biri-biriniň ýerini tutup bilse onda mysal üçin mesgäniň bahasy ýokary bolandygy sebäpli sarp ediji oňa derek margarin alyp biler. Şeýlelikde, iki haryt biri-biriniň ýerini tutsa, onda olaryň arasynda ters aragatnaşyk emele gelýär.

5. Geljekki bahalar we girdeýjiler boýunça sarp edijileriň garaşmalary. Satyn alynjak käbir harytlaryň geljekde bahasynyň galmagy ol harytlara bolan islegiň ýokarlanmagyna getirýär. Şeýlelikde, x-haryda bolan islegiň ýokarlanmagy indiki sebäplerden gelip çykýar:

1. Sarp eijilik islegleriň oňalyly üýtgemegi;
2. Bazarda sarp edijileriň köpelmegi;
3. Girdeýjiniň ýokarlanmagy bilen (haçanda x-haryt adaty haryt bolanda);

girdeýjiniň peselmegi bilen (haçanda x-haryt pes derejeli haryt bolanda);

1. Biri-biriniň ýerini tutýan harytlaryň biriniň bahasynyň peselmegi ýa-da ýokarlanmagy we tersine;

2. Geljekde bahalaryň we girdeýjileriň galmagynyň garaşylmagy.

Isleg hem-de ony häsiýetlendirýän alamatlaryň arasyndaky arabaglanyşyk indiki görnüşde bolup biler. Islegi kesgitleýän alamatlaryň jemlenen formulasy bilen şuny görkezip bolar:

$$Q_{Dx} = f(P_x, P_y, \dots, P_z, I, W, T_x, F, S, q), \quad (2)$$

bu ýerde:

Q_{Dx} -wagt birliginde x-haryda bolan islegiň göwrümi;

P_x - x-harydyň nyrrhy;

$P_y, ..., P_z$ -haryt-çalyşyjlaryň we biri-biriniň üstüni doldurýan harytlaryň nyrrhy;

I -sarp edijiniň girdeýjisi;

W -sarp edijiniň satyn alyjylyk ukyplylygy;

T_x -sarp edijiniň x-haryda bolan islegi;

F -sarp edijiniň geljekki girdeýjisi baradaky pikiri;

S -sarp edijiniň haryda bolan möwsümleýin (möwsüm boýunça) islegi;

q -satyn alyjylaryň sany.

Islegiň göwrümi - kesgitli wagtyň döwründe belli şertlerde satyn alyjynyň harydy satyn almaklyk üçin taýýar bolmagy.

Nyrrhyň döremeginde tekliip hem çykyş edýär. *Tekliip* - belli bir wagtda we ýerde öndürjileriň (satyjylaryň) tekliip edip biläýjek harytlarynyň sany hem-de olary satmak üçin isleg bildirmekligi we satmaklyga gönükdirmegi.

Tablisa № 2. Harydyň teklibi.

1 kg üçin nyrrh (man.)	Teklibiň ululygy (bir hepdede)
5	60
4	50
3	35
2	20
2	5

Tablisadan görnüşi ýaly bazarda bir kilogram mekgejeweniň nyrrhy näçe ýokary bolsa şonçada hepde boýunça onuň tekliip edilýän möçberi ýokary bolar.

Nyrrhyň ýokarlanmagy bilen teklibiň ululygy hem ýokarlanýar, nyrrhyň peselmegi bilen tekliip hem peselýär. Bu

özboluşly arabaglanşyga teklibiň kanuny diýilýär. Diýmek teklibiň ululygy nyrha bagly bolup durýar.

Ondan başga-da teklibiň ululygyna indiki nyrh däl alamtalar täsir edýär;

1. Çig mallaryň nyrhy;
2. Önümçiligiň tehnologiýasy;
3. Salgytlar we kömek pullar;
4. Başga harytlaryň bahasy;
5. Bahalaryň üýtgemegine garaşmak;
6. Bazarda satyjylaryň sany.

1. Çig mallaryň nyrhy. Önümçilik harajatlary bilen teklibiň arasynda ýakyn arabaglanşyk bar. Goşmaça önüm birlikleri öndürmek üçin kärhana olaryň bahasyny galdyrmaly bolýar, sebäbi goşmaça önüm birlikleriň öndürilmegi köp harajatlary talap edýär. Netijede, çig mallaryň bahasynyň peselmegi önümçilik harajatlary peseldýär we teklibi ýokarlandyrýar.

2. Tehnologiýa. Tehnologiýanyň kämilleşmegi bilen bir önüm birliginiň öndürilişi ýeňilleşýär, onuň öndürilişine az harajatlar edilýär.

3. Salgytlar we kömek pullary. Köp kärhanalar salgytlary çykadaýjylar hataryna geçirýär, şonuň üçin salgytlaryň ýokarlanmagy önümçilik çykadaýjylaryny ýokarlandyryp teklibi peseldýär. Haçan-da döwlet tarapyndan kömek pullar berilende önümçiligiň harajatlary peselip, teklibi hem ýokarlanýar.

4. Başga harytlaryň bahasy. Mysal üçin, sport harytlaryny çykaryan kärhana futbol oýuny üçin toplaryň bahasynyň galmagy sebäpli, basketbol oýunlary üçin niýetlenen toplaryň teklibini peseldýär; mekgejeweniň bahasynyň galmagy sebäpli

kärendeçi öňden öndürýän bugdaýynyň möçberini we teklibini peseldip, onuň deregine mekgejeweni öndürmekçi bolýar.

5. Bahalaryň üýtgemegine garaşmak. Mysal: ýakyn geljekde bazarda mekgejeweniň nyrhynyň galmagy barada çaklamalaryň esasynda kärendeçi häzirki möwsüme niýetlenen önümini satlyga çykarman garaşýar.

6. Satyjylaryň sany. Bazarda satyjylaryň sany näçe köp bolsa, şonçada teklib hem köp bolar.

Teklibi kesgitleýän alamatlaryň jemlenen formulasy bilen görkezip bolýar:

$$Q_{sx} = f(P_x, P_y, \dots, P_z, K, L, N, g), \quad (3)$$

bu ýerde;

Q_{sx} – wagt birliginde x -harydyň teklibiniň göwrümi;

P_x – x – harydyň teklibiniň nyrhy;

P_y, \dots, P_z – öndürilýän haryt bilen bilelikde başga öndürilýän harydyň nyrhy we bäsdeş-harytlaryň nyrlary;

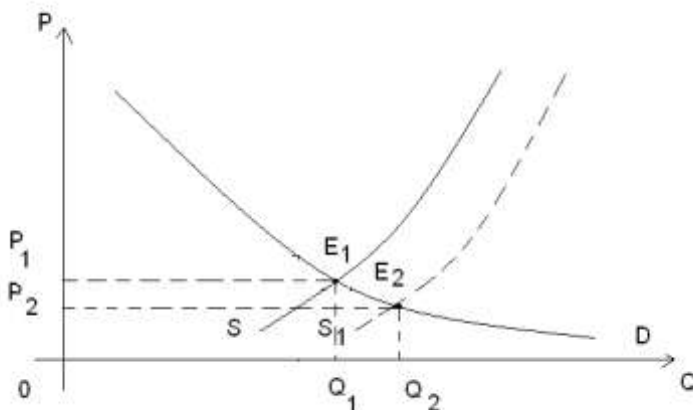
K – önümçiligiň tehnologiýasynyň derejesi;

L – salgyt;

N – çig mallar üçin tölegler;

Q – satyjylaryň sany.

Şekil N1. Islegiň (D) we teklibiň (S) egrileri.

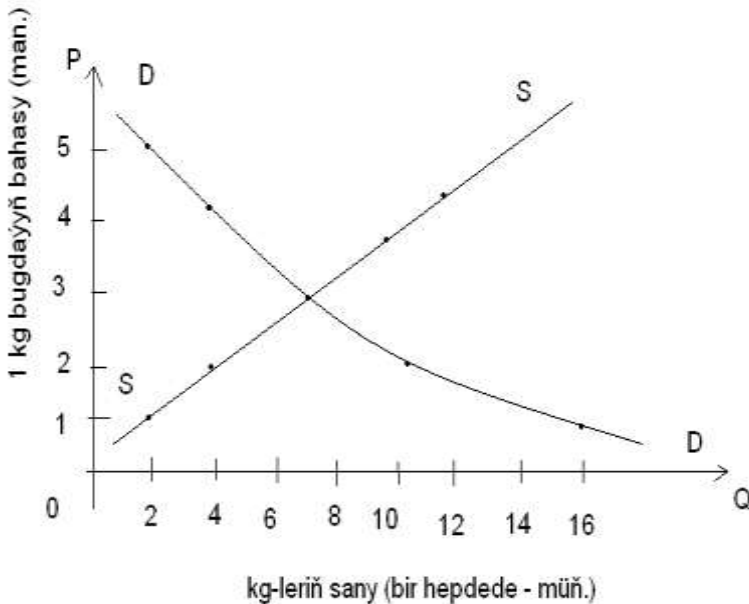

Şekilden görnüşi ýaly, P_1 -deňagramly bazar nyrhy. Teklip edilýän harydyň göwrümi isleg bildirilýän harydyň göwrümüne deň bolmagy ($Q_s = Q_d$) sebäpli nyrh ýeke-täk deňagramly nyrh hökmünde çykyş edýär, sebäbi ol satyn alyjylaryň we satyjylaryň islegini kanagatlandyrýar. Bäsdeşlik deňagramlylygy hemişe islegiň we teklibiň kesişýän nokadynda ýerleşip, deňagramlylyk nokadyna (E_1) gabat gelýär. Emma islegiň we teklibiň deňagramlylyk ýagdaýy hemişelik bolup bilenok, şonuň üçin islegiň we teklibiň egrileri hemişe süýşüp durýar, ýagny deňagramlylyk bozulýar. Taze deňagramlylyk başga E_2 nokatda döreýär, oňa bolsa täze bazar nyrhy P_2 laýyk gelýär. Şekil № 1-den görnüşi ýaly, S-teklibiň egrisi P bilen Q arasyndaky arabaglanşygy bilen harydyň teklibini häsiýetlendirýär. Harydyň bahasy näçe köp bolsa, sonçada bazarda onuň teklibi köp bolar.

Tablisa N3. Bugdaý bazarynda isleg we tekliþ.

Bir hepdäniň dowa- mynda soralýan we isleg bildirilýän önüm (san).	1 kg bugdaýyň bahasy (man).	Bir hepdede tekliþ edilýän önüm.	Artyk (+) Gytçylyk (-) (san)
(1)	(2)	(3)	(4)
2000	5	12 000	+10000
4000	4	10000	+6000
7000	3	7000	0
11000	2	4000	-7000
16000	1	1000	-15000

Şekil N2.

№ 2 şekilden görnüşi ýaly, bahanyň ýokarlanmagy bilen sarp edijiler önümi az satyn alýarlar (önümiň nyrhy 5 manat bolanda sarp ediji ol önümi hepdede 2000 sanyny alýar); bahanyň pese gaçmagy bilen sarpedijiler önümi köp satyn alýarlar (önümiň nyrhy 1 manat bolanda, onda hepdede ol önümiň 16000 sany satyn alynýar). Bu arabaglanşyga (DD) islegiň kanuny diýilýär.

Bahanyň galmagy bilen teklibiň hem ululygy galýar (SS). Diýmek, bahalaryň ýokarlanmagy teklipe edilýän önümleriň sanynyň ýokarlanmagyna getirýär.

Islegiň we teklibiň egrileriniň kesişýän nokady deňagramlylyk bahany we önümiň deňagramlylyk sanyny kesgitleýär. Tablisa № 3-den we şekil № 2-den görşümüz ýaly deňagramlylyk bahasy 3 manat bolýar, önümiň deňagramlylyk sany 7000 müň

bolýar. Her bir başga bahany bäsdeşlik deňagramsyz eder. Deňagramlylyk bahasyndan pes bolan ýagdaýda döreýän artykmaç isleg ýa-da gytçylyk biri-biri bilen basdeşýan satyn alyjylaryň harytsyz galmazlygy üçin ýokary bahany teklipl etmek barada yol görkezzer. Ýokarlanýan baha bolsa öz gezeginde:

- 1) kärhanalar öz çig mallaryny gerekli önümi çykarmaklyga gornükdirer;
- 2) kabir sarp edijileri bazardan çykarar.

Deňagramlylyk bahasyndan ýokary bolan artykmaç teklipl ýada önümiň artykmaçlygy biri-biri bilen basdeşýan satyjylaryň öz artyk bolan harytlaryny yerlemek üçin olaryň bahasynyň peseldilmegine mejbur eder. Bahalaryň peselmegi:

- 1) artykmaç önümleri öndürmekde harajatlaryň azaldylmagyna getirer;
- 2) bazara goşmaça satyn alyjylary çagyrrar.

Teklibiň göwrümi – belli bir şertlerde satyjynyň satjak bolýan harytlarynyň möçberi. Erkin bazaryň aýratynlygy, ýagny teklipl edilen harytlaryň kesgitli sanawynda bazar deňagramlylyga gönükdirilýär. Netijede, islegiň we teklibiň biri-birine laýyk bolmagynda P_1 nokatda deňagramly bazar nyrhy emele gelýär (Şekil N1). Alamatlaryň üýtgemegine islegiň we teklibiň san tarapdan bolan duýgulylygyny çeyelik görkezýär. Çeyelik - bir üýtgäp durýan ululygyň başga ululyga bolan duýgusynyň çägi. Ençeme alamatlaryň, ýagny, girdeýjileriň, salgytlaryň başga harytlara bolan nyrhlaryň esasynda islegiň üýtgemegini bilmek örän möhümdir. Çeyelik boýunça nyrh – bu nyrhyň üýtgemesi, ol islegiň bolan duýgusyny görkezýär hem-de nyrhyň 1% üýtgemeginde islegiň näçe göterim köpeljekdigini kesgitleýär. Çeyelik boýunça nyrhyň derejesi çeyeligiň koeffisientiniň (Ed) kömegi bilen kesgitlenýär.

$$E_d = \frac{Q_1 - Q_2}{Q_1 + Q_2} : \frac{P_2 - P_1}{P_1 + P_2} = \frac{\Delta Q}{Q} : \frac{\Delta P}{P}, \quad (4)$$

bu ýerde:

Q_1, Q_2 – köne (P_1) we täze (P_2) nyrlara laýyklykda satylşyň göwrümi.

Islegiň çeyeligini nyrh koeffisiýentiň netijesine görä tapawutlandyryrlar:

-çeyé däl isleg - $E_d < 1$

-birlik çeyeligiň islegi - $E_d = 1$

-çeyelik islegi - $E_d > 1$

Bap IX.

Ykdysadyýetiň pudaklaryna maýa goýumlary we täze tehnologiýalary ornaşdyrmaklygyň ykdysady netijeliligi.

9.1. Ykdysady netijeliligiň manysy we görkezijileri.

Kärhananyň öndürýän önüminiň ykdysady netijeliligini indiki sepgidiň esasynda kesgitläp bolýar:

$$\text{Düşewüntlilik} = \frac{\begin{array}{c} \text{Goýulan maýa goým} \\ \text{üçin girdeýjiniň normasy} \end{array} \times \begin{array}{c} \text{Balansyň} \\ \text{aktiwiniň} \\ \text{jemi} \end{array} + \begin{array}{c} \text{Hemişelik} \\ \text{çykdaýjylaryň} \\ \text{jemi} \end{array}}{\begin{array}{c} \text{Ýerlenýän önüm} \\ \text{birlikleriniň sany} \end{array} \times \begin{array}{c} \text{Bir önüm birligine} \\ \text{durýan çykdaýjylar} \end{array}}$$

9.2. Maýa goýumlaryň ykdysady netijeliligi.

Maýa goýumlar – geljekde girdeýji almak maksady bilen telekeçilik ýa-da başga herekete puluň gymmatyny özünde jemlän gymmat bahaly kagyzlary, emlägi, emläk hukuklary, dürli hukuklary we pul serişdeleri goýmak. Maýa goýumlar maddy, maddy däl, pul görnüşinde bolup bilýärler.

Goýulan obýektlere baglylykda maýa goýumlary tapawutlandyryp bolýar:

- 1) hakyky maýa goýumlar;
- 2) maliýe maýa goýumlar;
- 3) pul serişdeleri döredýän maýa goýumlar;
- 4) portfel (bukjaly) maýa goýumlar.

Hakyky – maddy önümçilige goýulan uzak möhletli maýa goýumlar.

Maliýe – girdeýji almak üçin dürli maliýe gurallara goýulan uzak we gysga möhletli maýa goýumlar.

Pul serişdeleri döredýän maýa goýumlar – esasy maýa emlägine (esasy serişdeler) goýulan maýa goýumlar.

Portfel (bukjaly) maýa goýumlar – uzak möhletli gymmat bahaly kagyzlara (obligasiýa, weksel we başgalar) goýulan maýa goýumlar.

Kärhananyň maýa goýum hereketiniň geljekki maksatlary ençeme alamatlar bilen kesgitlenýär:

Tablisa N1. Kärhanany maýalaşdyrmaklygynyň geljekki maksatlarynyň klassifikasiýasy.

Maýa goýumlaryň maksatlaryny kesgitleýän alamatlar.	Maýa goýmaklygynyň geljekki maksatlary
1. Maýa goýmaklygynyň ugurlary.	Maýa goýumlaryň netijeliliginiň ösüşi. Maýa goýum bukjasynyň gowlanmagy.
2. Maýa goýmaklygynyň derejesi.	Kärhanaň hususy serişdeleriniň ulanylyşynyň netijeliligini ýokarlandyrmak.
3. Maýa goýumlaryň gönükdirilmegi.	Kärhananyň içki gurşawynda maksada ýetmek. Kärhananyň bäsdeşlige ukyplylygyny hem-de bazaryň paýyny ösdürmek, ýagny daşky maksatlara ýetmek.
4. Gaýtadan öndürmeçlik prosesiniň häsiýeti.	Giňişleýin gaýtadan önümçilik üçin maýa goýumlar. Ýönekeý gaýtadan önümçilik üçin maýa goýumlar. Gaýtadan önümçilik prosesini düýbinden üýtgetmek üçin maýa goýumlar.
5. Netijäniň görnüşi.	Ykdysady netijelilige ýetmek üçin maýa goýumlar. Maglumat netijeliligi gazanmak üçin maýa goýumlar. Ekologiki netijä ýetmek üçin maýa goýumlar. Durmuş taýdan meseleleriň netijesine ýetmek üçin maýa goýumlar.

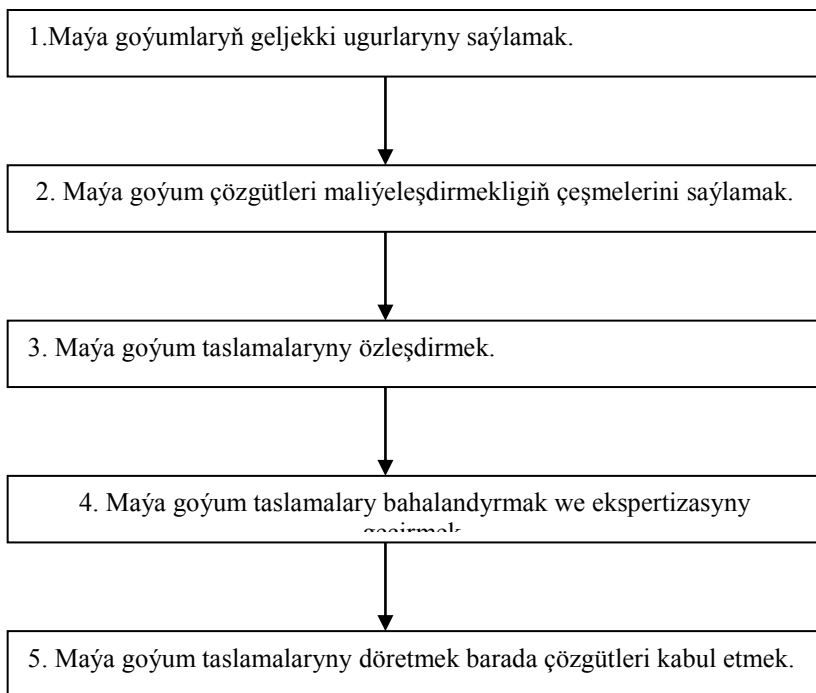
Kärhananyň esasy düýpli goýumlaryna maýa goýmaklygyň esasy maksatlary bolup ol hem:

- 1) önümiň üýtgemeyän sanawy bilen önümçilik kuwwatynyň ýokarlanmagy;
- 2) önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlanmagy – önümçilik prosesini awtomatlaşdyrmak; önümiň özüne düşýän gymmatyny peseltmek; energiýa serişdeleriniň tygşytlanmagy;
- 3) täze iş ýerleriň döredilmegi;
- 4) daşky gurşawy goramak.

Kärhananyň esasy düýpli goýumlaryna maýa goýumlaryň ugurlary:

- 1) täze esasy önümçilik we önümçilik däl fondlaryň döredilmegi;
- 2) infrastrukturanyň döredilmegi (ýollar, aragatnaşyklar ulgamy);
- 3) başga kärhanalaryň eýeçiliginde bolan esasy fondlaryň obýektlerini satyn almak;
- 4) esasy önümçilik fondlaryň obýektlerini tehniki taýdan täzeden üpjün etmek.

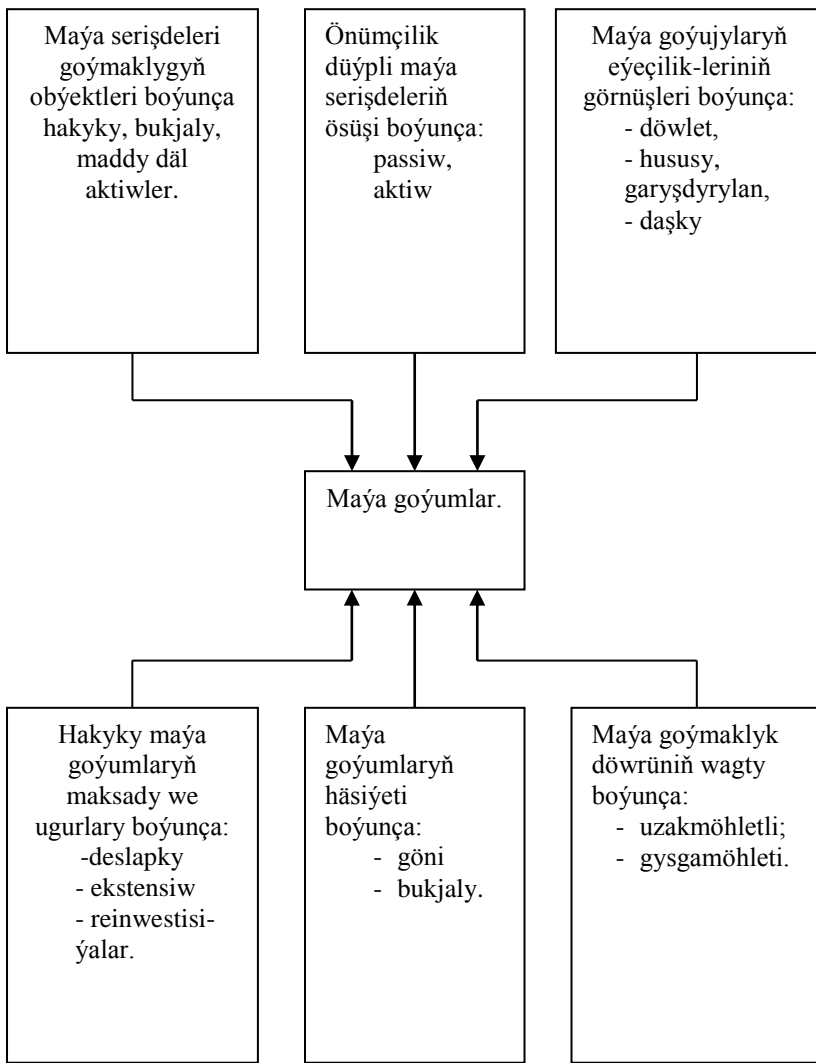
**Tablisa N2. Kärhananyň maýa goýum strategiýasyny
döretmekligiň düzgüniň yzygiderligi.**

**9.3. Hereket edýän önümçiligi düýpli abatlaşdyrmaklygyň
we giňeltmekligiň ykdysady netijeliligi.**

Täze esasy önümçilik we önümçilik däl fondlaryny, infrastrukturany döretmek üçin kärhananyň esasy düýpli maýa goýumlaryna maýa goýumlar goýulýar.

Tablisa N3. Maýa goýumlaryň klassifikasiýasy.

Her bir pudagyň kä ösüşini goldamakda oňa maliýe serişdeler goýulýar. Haçanda könleşen enjama däl-de eýsem täze kämil tehnologiýa maýa serişde goýulanda bu goýumlar hem yzygiderli bolup dursa önümçiligiň ösüşi ýokary bolar. Hakykatdanam, täze kämil tehnologiýalar diňe bir özüne maýa serişdeleri siňdirmän (maliýe göwrümlilik), eýsem olar maýa serişdeleri tygşytly saklap biler (maliýe tygşytlylyk). Mysal üçin, demirden ýasalan tehnologiki enjam öz gymmaty we hili boýunça ýokary. Bahasy arzan bolan agaçdan ýasalan enjam öz gymmaty we hili boýunça pes. Netijede, öz gymmaty we hili boýunça ýokary bolan enjam 10 esse köp gulluk eder.

Her bir döwletiň senagatynyň ösüş derejesini kesgitlemekde senagat önümleriniň indeksi ulanylýar. Senagat önümleriniň hakyky (fiziki) göwrüminiň indeksi-senagat önümçiliginde döredýän ýagdaýyň görkezijisi diýip hasaplanýar. Ol önümçiligiň haryt görkezijiliginiň depginine esaslanýar, ýagny harytlaryň nomenklaturasyna. Bu ýerde esasanam daşky we içki bazarlarda uly isleg bildirilýän harytlar ulanylýar.

Tehniki ösüş we maýa goýumlaryň toplanan jemi özara baglanyşyklydyr. Emma käbir ýagdaýlarda önümçiligiň täze usullaryny özleşdirmek we ulanmak hem-de maýa serişdeleri toplamak hersi özbaşdak bolup biler. Bu esasanam ösüp barýan ýurtlarda ýüze çykýar. Ösen ýurtlarda tehniki ösüşi öňe ýöredýän, täze tehnologiki bilimleri giňeldýän ewolýusion prosess hökmünde hasaplaýarlar.

Emma ösen ýurtlarda täze tehnologiýalaryň döremeginde indiki alamatlar ýüze çykýar: çäkli bolan zähmet güýji, çäksiz bolan maýa serişdeler (goýumlar). Adatça bu tehnologiýalar maliýe göwrümlilik hem-de zähmetsygymlilik bolup çykyş edýär. Netijede, tehniki ösüşiň kömegi bilen hem-de çig malyň çäksizliginiň gatnaşmagynda ykdysady ösüş emele gelýär. Tehnologiki ösüş özünde önümçiligiň diňe bir täze kämil usullaryny jemlemän eýsem önümçiligi dolandyrmaklygyň we gurnamaklygyň täze görnüşlerini öz içine alýar. Tehnologiki ösüş mikroderejede bäsdeşligiň gidişine hem täsir edýär. Ösen tehniki

görkezijilerine eýe bolan haryd bazarda uly isleg gazanyp bilýär (dizaýnyň üýtgemegi, harydyň sarp edijilik häsiýetleriniň ýokarlanmagy).

Mysal 1: "Anna" atly amerikan kompaniýasy "IBM" atly öňdebaryjy korporasiýa bilen üstünlikli bäsdeşýär, sebäbi olaryň harytlary sarp edijileriň isleglerini kanagatlandyrýar. Bir tarapdan kompýuteri bilmeýän sarp edijiler üçin şol kompaniýalaryň belli bir usulynyň kömegi bilen 24 sagadyň içinde sarp edijiler kompýuteri öwrenip bilýärler. Başga tarapdan bolsa "Anna" kompaniýasy çylşyrymly programma üpjünçilik bilen enjamlaşdyrylan kompýuterleri çykarýar.

Bu ýerde öwezini doldurýan döwri (Paý-Back döwri) goýulan maýa goýumlaryň geljekki alynjak girdeýjisiniň hasabyna doldurmak bolar.

$$\text{Öwezini doldurýan döwri} = \frac{\text{Deslapky maýa goýumlaryň jemi}}{\text{Maýa goýumlaryň ýyldaky girdeýjisi}}$$

Mysal 2: Deslapky maýa goýumyň jemi - 1000 000
Maýa goýumlaryň her ýyldaky girdeýjisi - 250 000 (eger-de ol hemişelik bolsa)

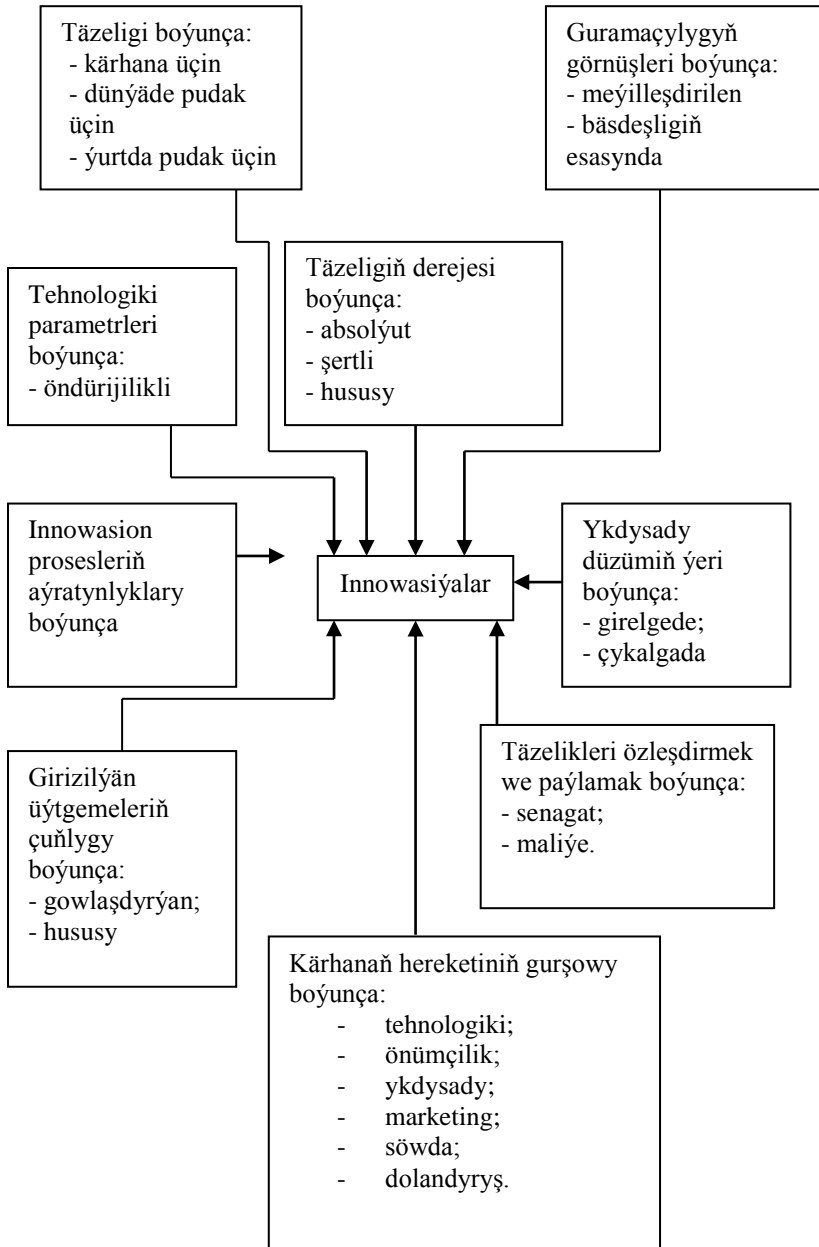
$$\text{Öwezini dold.döwri} = \frac{1000\ 000}{250\ 000} = 4 \text{ ýyl,}$$

Diýmek 4 ýyldan soň maýa goýumlar yzyna gaýtarylyp geler. Ondan daşky her bir girdeýji kärhananyň arassa girdeýjisi diýip hasaplanýar.

Ykdysadyýetiň her bir pudagynda hereket edýän önümçiligini düýpli abatlaşdyrmaklygynyň we giňeltmekliginiň ykdysady netijeliligini gazanmakda innowasiýalaryň ähmiýeti örän uludyr.

Innowasiýa – ylmyň we öňdebaryjy tejribäniň esasynda tehnika, tehnologiýa, zähmeti gurnamak we dolandyrmak gurşowlaryna täzelikleri girizmek hem-de ulanmak. Täzelikler prosessi, onuň bäsdeşlige ukyplylygy ylmyň, bilimiň durnukly derejesine we geljekki ösüşine esaslanýar. Häzirki döwürde Turkmenistanyň ykdysadyýetiniň ileri tutulýan pudaklaryna dünýä ülnülerine laýyk gelýän öňdebaryjy tehnikalar we tehnologiýalar ornaşdyrylýar. Bu maksatlar üçin döwlet büjetinden ençeme maýa goýumlar goýulýar. Öz maksatlary boýunça innowasiýalaryň indiki düzümi bar.

Tablisa N4. Innowasiýalaryň düzümi.

Bap X.

Pudak kärhanalarynyň tehniki-ykdysady esaslandyrylmasyny düzmek.

10.1. Kärhanalaryň düýpli gurluşygyny gurnamak.

Hereket edýän önümçilik güýçleriniň öndürjiligin we san taýdan peýdalanylmasyny ýokarlandyrmak önümiň özüne düşýän gymmatynyň peselmesiniň wajyp çeşmesidir. Birmeňzeş tehnologik gurluşlaryň iş görkezijileri ýylyň dowamynda we kärhanalar boýunça bir sutkadaky öndürjiliginin üýtgemesini takyklaýar. Bu çig malyň düzüminiň we hiliniň dumuksyzlygy, tehnologik kadasynyň tapawutlylygy, hyzmat edýän toparlaryň kämil dældigi bilen döreýär. Diýmek, çig malyň düzüminiň durnuklaşmagy tehnologik desgalaryň işiniň dowamlylygyny ýokarlandyrar.

Şol bir wagtda, tehnologik desgalaryň işiniň dowamlylygy birinji nobatda geçirilýän abatlaýyş işleriň aralygy bilen kesgitlenilýär. Köplenç tehnologik desgalar çig malda bar bolan duzlaryň we kükürtli birleşmeleriň täsiriniň esasynda apparatlaryň we turbogecirijileriň korroziýasy (dargamasy) bolup geçýär. Turbodan edilen peçlerde we beýleki apparatlarda koksyň emele gelmegi zerarly, hapalanma we şorlanma netijesinde ýylylyk aýlanşyk apparatlarynda ýylylygyň geçirilmesi ýaramazlaşýar. Bu hapalanan apparatlarda abatlaýyş işleriniň geçirilmegi zerarly olar işsiz durmaklyga mejbur bolýar. Netijede işsiz durmalar çig-malyň yeterlik derejede taýýarlanmadyklygy, tehnologik iş kadasynyň berjaý edilmezligi, kabir awtomatlaşdyrylan serişdeleriniň bolmazlygy we ş.m. sebäplere bagly bolup bilýär. Hereket edýän güýçleriň san taýdan peýdalanmasyny artdyrmak, abatlaýyş işleriniň guralşyny gowlandyrmak işsiz durmalary azaltmaklyga getirer. Tehniki ösüş önümiň özüne düşýän gymmatyny azaltmaklygyň esasy bolup durýar. Kuwwatly, utgaşdyrylan (kombinirlenen) desgalar gurnalanda, düýpli harçlamalar peselýär, diýmek, amortizasiýa, abatlaýyş işleri we ş.m. ýaly maddalar boýunça önümiň özüne düşýän

gymmaty hem azalýar. Önümçiligiň awtomatlaşdyrmasyňy kämilleşdirmeklik, önüm öndürmäniň ösüşini, energiýanyň we maddy-tehniki serişdelerini tygşytlamak desgalaryň işini durnuklaşdyrar.

Energiýa harçlanmalarynyň kemeldilme mümkinçilikleri ýylylyk çeşmelerinden, şol sanda gaýtadan alynýan energiýa çeşmelerinden - tüsse gazlaryndan we gyzgyn nebit önümlerinden ýokary derejede peýdalanylmasy, ýylylyk üpjünçiliginiň kämilleşdirilmesine, howa bilen sowadyş apparatynyň girizilmesine, energoresurslaryň progressiw harçlanma moçberiniň girizilmesine hem bagly bolýar.

10.2. Kärhanalaryň tehniki-ykdysady esaslandyrylmasy.

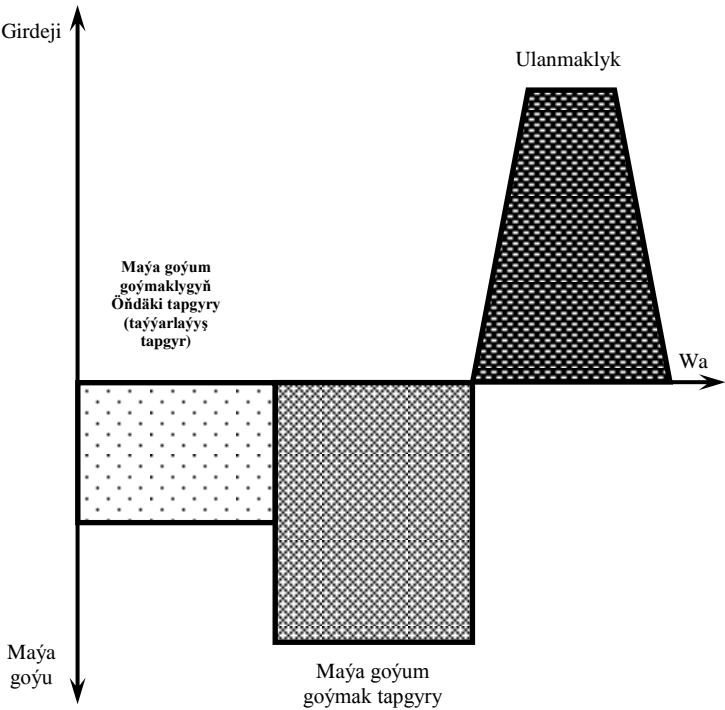
Kärhanany döretmekligiň ön ýanynda onuň maýa goýum taslamasy düzülýär onuň kömegi bilen kärhanany döretmekligiň tehniki mümkinçiligi we ykdysady esaslandyrmasy kesgitlenýär. **Taslama** - täze gurluşygy başlamak ýa-da öňden hereket edýän kärhanany giňeltmek, tehniki-ykdysady taýdan enjamlaşdyrmak maksadyna gönükdirilen tehniki-ykdysady taýdan esaslandyrylan marketing, tehniki-tenologiki, guramaçylyk, dolandyryş, maliýe we başga çözgütleriň toplumy.

Maýa goýum taslamasy bolsa belli bir telekeçilik işine maýa goýumlary we çig mal serişdeleri goýmaklygy we ondan girdeýji almaklygy syn edýän çäreler hem-de onuň bilen baglanşykly hereketler.

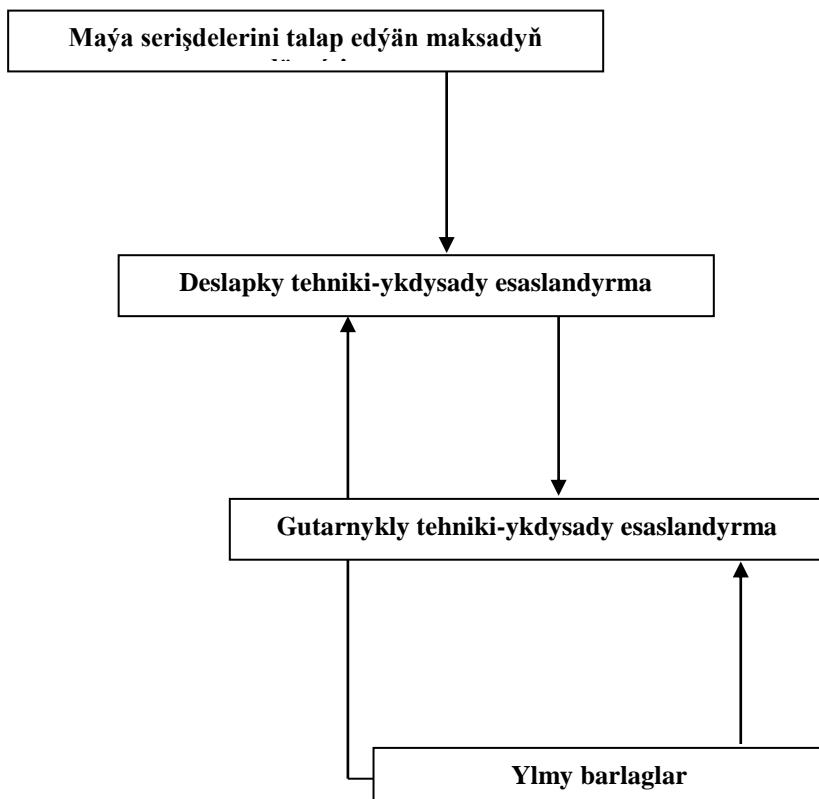
Öz wagty boýunça maýa goýum taslamasy kärhanany döretmek hakynda pikiriň döreýşinden şol dörediljek kärhananyň durmuş döwrüniň tamamlanmasy, çenli dowam edýär. Şol döwür öz içinde üç tapgyry jemleýär:

- 1) maýa goýumlary goýmakdan öňki tapgyr (taýýarlaýyş tapgyry);
- 2) maýa goýumlary goýmak tapgyry;
- 3) ulanmaklyk döwri. (**Şekil №1**).

Şekil №1: Maýa goýum taslamasynyň durmuş döwri.

Şekil №2. Maýa goýmaklygyň başlangyç (taýýarlaýyş) tapgyrynyň bölümleri.

Haçan-da taslama işleýän kärhana boýunça düzülse, ýagny kärhanany giňeltmeklik we ösdürmeklik meýilnamasyna laýyklykda, onda maýa goýumlary goýmaklygyň öňdäki tapgyrynyň (taýýarlaýyş tapgyryň) birinji basgançagy bolup ol hem maýa serişdeleriň çeşmelerini tapmaklyk bolup çykyş edýär.

Taýýarlaýyş tapgyry indiki bölümlerden ybaratdyr (**Şekil №2**). Olaryň esasy bölümleri taslamaň deslapky tehniki-ykdysady esaslandyrmasy we tamamlajy tehniki-ykdysady

esaslandyrmasy bolup çykyş edýär. Käbir ýagdaýlarda aralykda, başynda ýa-da soňunda duran bölümler hem bolup biler, ýagny taslamany işläp taýýarlamakda we durmuşa geçirmekde zerur bolan ylmy barlaglary geçirmek bilen baglansykly öndürmeklige niýetlenen önümiň nusgasyny düzmek, öndürmekligiň tehnologiýasy bilen, bazary öwreniş bilen baglansykly we ş.m. bölümler.

Öz niýetlenişi boýunça tehniki-ykdysady esaslandyrmasyňyň iki esasy bölümleri meňzeş, emma tehniki-ykdysady maglumatlary takykklamakda, ýagny ýerlenjek önümiň göwrümini anyklamak, karz pul serişdeleri bahalandyrmak ýaly görkezijileri kesgitlemekde bu bölümler tapawutlanýarlar. Bu görkezijiler jikme-jik, tapgyrma-tapgyr kesgitlenýär, olaryň takyklygy bolsa taslamaň netijeliligine öz örän oňalyýy täsirini ýetirýär.

Haçanda kärhanany döretmekde onuň ykdysady netijeliliginiň we maliýe durnuklylygynyň görkezijileri maýagoýujy üçin kanagatly bolmasa, onda bu taslama ýapylýar.

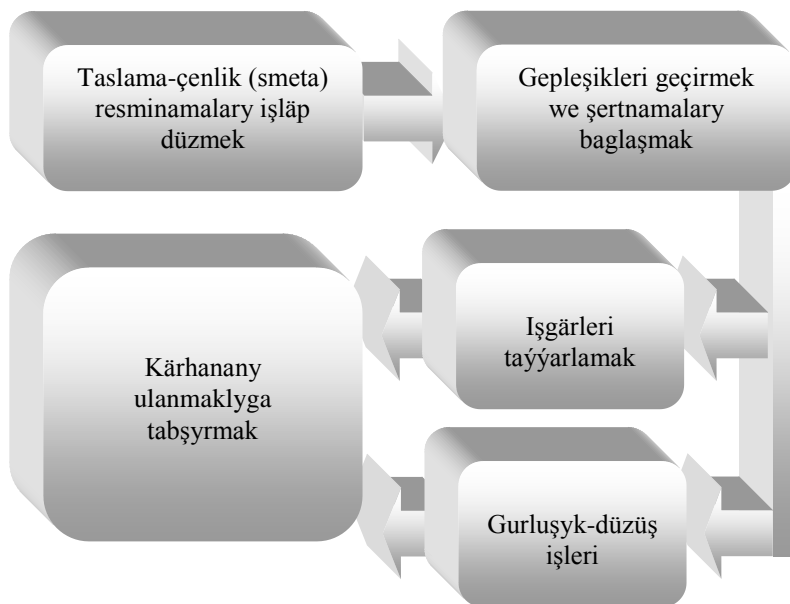
Bir bellemeli zatlaryň biri ol hem-gapdaldaky maýagoýujylar (hususy banklar, maýa goýujy gaznalar) kärhananyň tehniki-ykdysady maglumatlarynyň takyklygyna, dogrulygyna örän berk garaýarlar.

Mysal üçin:hususy banklar öz pul serişdesini karz bermek üçin teklipl edilýän taslamalaryň diňe 10-15 %-ni geljekde işleşmeklige kabul edýärler. “Bering-Wostok” atly abraýly maliýe şeraketiniň görkezijilerine görä 600 sany teklipl edilen taslamalaryň içinden diňe bir 23 sany taslama kabul edildi. Olaryň içinde 21 taslama garaşylan girdeýji getirip, ikisi bolsa netije bermedi. Bu şeraket Russiýanyň maýa goýum bazarynda 5 ýyla golaý işleýär hem-de Amerikanyň we Ýewropanyň pensiýa gaznalarynyň pul serişdeleriniň 150 mlrd. dollaryny aýlansykda saklaýar.

2) Maýa goýumlary goýmak tapgyry (**Şekil №3**). Bu tapgyrda önümçilik aktiwleriň döredilşi bolup geçýär. Bu tapgyryň

aýratynlygy, ýagny edilýän çykdajylaryň öwezi dolanok, sebäbi taslama tamamlanmaka ol girdeýji getirip bilenok. Onuň esasy bölümleri gurluşyk işleri geçirmek, enjamlary gurnamak boýunça işleri geçirmek, enjamlary oturtmak we herekete getirmek. Ondan öňünçä bolsa enjamlary getirmek boýunça gepleşikler geçirilýär, gurluşyk-düzüş (montaž) işleri geçirilýär, lisenziýalar, patentler alynýar. Bu tapgyrda karz pul serişdeleri almaklyk, zähmet güýçleri ýygnamak we taýýarlamak bilen baglanşykly soraglar hem çözülýär.

Şekil №3. Maýa goýumlary goýmak tapgyry.

Ikinji tapgyryň özboluşlylygy - bu tapgyrda kärhanany döretmekligiň meýilnama boýunça bellenen möhleti we çykdaýjylary hökmany suratda ýerine ýetirilmeli.

3) Ulanmaklyk döwri. Bu döwürde döreýän meseleler gysgamöhletleýin we uzakmöhletleýin ugurlar boýunça seredilmelidir. Gysgamöhletleýin ugur-ol önümçiligiň deslapky tapgyry diýilip düşünilýär. Bu ýerde önümçilik enjamlary, kuwwatlyklary özleşdirmek boýunça meseleler hem-de tehniki-ykdysady görkezijileriň, ýagny önümiň özüne düşýän gymmaty, zähmetiň öndürjiligi, önümiň hili we ş.m. meseleler boýunça soraglar ýüze çykyp biler.

Gysgamöhletleýin we uzakmöhletleýin ugurlar kärhananyň geljeki görkezijileri bilen baglansyklydyrlar. Bu ýerde önümiň satylyşyny bahalandyrmakda, önümçiligiň çykdaýjylaryny, önümçilik aktiwleriň satylyş bahasyny, tölenýän salgytlary kesgitlemekde gysgamöhletleýin we uzakmöhletleýin ugurlaryň ýerine ýetirilmegi örän möhümdir.

Ulanýş tapgyrynyň dowamlylygy kärhananyň ykdysady netijeliligine täsir edýär: öz wagty boýunça ulanmaklyk döwri näçe köp bolsa, şonçada kärhananyň girdejisi köp bolup biler.

10.3. Kärhananyň tehniki-ykdysady esaslandyrylmasynyň esasy ugurlary.

Adatça kärhanalaryň tehniki-ykdysady esaslandyrylmasy düzülende onuň esasy ugurlary kesgitlenmeli:

1) Kärhananyň döreýişiniň taryhy we esaslary (kärhananyň taslamasynyň maksatlary, ugurlary, kärhananyň geljekki ösüşine laýyk gelmek, salgytlaryň tölenşinde ýeňňilikleriň gözöňünde tutulmagy, geçirilen ylmy-barlaglaryň bahasy, ykdysady gurşow).

2) Bazary seljermek, marketinge garaýyşy (ýerlemeklik mümkinçilikleri, satylyşyň geljekki maksatnamasy, önümleriň sanowy, nyrh syýasaty).

- 3) Ýerleşýän ýeri (ýerleşdirme). Tehnologiki, howa şertleri, durmuş, ekologiki we başga şertleri gozöňünde tutmak bilen kärhanaň ýerleşdirilişi (önümi ýerlemekligiň meýdançasy, çig mal getirijileriň ýerleşmegi, infrastrukturanyň ösüşi bilen baglylykda maýa goýujylar üçin sebitiň özüne çekijiligi, zähmet güýçleriň bolmagy we ş.m.).
- 4) Taslama – düzüji bölümi (önümçilik kuwwatlylygyň kesgitlenmegi, enjamlaryň, tehnologiýalaryň saýlanmagy, enjamlaryň özboluşlylygy, gurluşyk işleriň göwrümi, çig mallaryň, materiallaryň, energiýa serişdeleriň, zähmetsygymlýlygyň we hyzmatyň çäkleri (normalary), hasaplaşyk usulyň saýlanylyşyna baglylykda enjamyň täzelenişiniň çyzdydy we ş.m.).
- 5) Maddy çig mallar (isleg, çig mallar, goşmaça kömekçi materiallar we energiýa serişdeler bilen islegleri kanagatlyndyrmak boýunça häzirki we geljekki ýagdaý).
- 6) Guramaklyk we goşmaça çykdaýjylar (dolandyryşyň guramaçylyk çyzgydy, göz öňünde tutulan goşmaça çykdaýjylar).
- 7) Zähmet güýçleri (isleg, zähmet töleginiň şertleri, işgärleri okatmaklyk zerurlygy).

8) Taslamaň ýerine ýetirilişiniň çyzgydy (gurluşygyň möhleti, enjamlary düzmek we işe girizmek).

9) Taslamaň ykdysady we maliýe bahasy (doly anyklanan maýa goýum çykdaýjylary, maliýeleşdirmekligiň çeşmeleri, ykdysady netijeliligiň görkezijileri, taslamaň maliýe durnuklylygy).

Şekil №4. Tehniki – ykdysady esaslandyrmanyň esasy ugurlary.

Ýokarda görkezilen kärhananyň tehniki-ykdysady esaslandyrylmasynyň esasy ugurlary (şekil №4) öz aralarynda ýakyn aragatnaşykda bolýarlar, hasaplaşyk meýilnamasynda

bolsa öz aralyklarynda esaslandyrylandyr (bir bölümiň görkezijileri başga bölümleriň görkezijileriniň döremegi üçin hasaplaşyklaryň esaslary bolup durýar). Netijede kesgitli usul boýunça geçirilen hasaplar we ylmy barlaglar tehniki-ykdysady esaslandyrylmanyň soňky bölümünde, ýagny esasy – “Taslamanyň ykdysady we maliýe bahalandyrylyşy” bölümünde toplanýar. Tehniki-ykdysady esaslandyrylmanyň aýry bölümleriniň işlenip düzülişiniň hili näçe ýokary bolsa, şonça-da taslamany bahalandyrmak ýeňil düşer.

Edebiýatlar:

1. Türkmenistanyň Konstitusíýasy. Aşgabat, 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T I II III tom. Aşgabat, 2008.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T I II III tom. Aşgabat, 2009.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhobelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin» Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007.
8. «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry» Milli maksatnamasy. «Türkmenistan» gazet, 2003-nji ýylyň, 27-nji awgusty.
9. «Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy». Aşgabat, 2006.
10. Основы экономической деятельности предприятий нефтегазовой промышленности / Под редакцией канд.тех. наук Н.Н. Победоносцевой. М., Нефть и газ, 1998.
11. Основы и проблемы экономики предприятия / Под редакцией профессора А.Г. Поршнева М., Финансы и статистика, 1996 .
12. Миловидов К.Н. Критерии и методы оценки эффективности воспроизводства запасов нефти и газа. М., Недра, 1998.

13. Райзберг Б. Рыночная экономика. М., 1993.
14. Современная экономика. Науч. Ред. Маммедов О.Ю. Ростов – на Дону, Феникс, 1995.
15. Экономика химической промышленности / Под редакцией профессора В.Л.Клименко. Ленинград, 1990.
16. Мурашко В.В. Основы экономики и эффективности химического производства. М, Химия, 1989.
17. Складенко В.К., Прудников В.М. Экономика предприятия. Учебник. М., 2005.
18. Современный экономический словарь. Райзберг Б.А., Лозовой Л.Ш., Стародубцева Е.Б. М., 2006.
19. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Экономика организаций (предприятий): учеб. для вузов / Под ред. проф. Сергеева И.В. М., ПРОСПЕКТ, 2005.
20. Internet maglumatlary.
21. Okuw-paýlaýuş materiallary, okuw slaýdlar.

Mazmuny

Giriş	7
Bap I. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pudaklarynyň bazar gatnaşyklaryna geçmekde esasy ugurlary we olaryň aýratynlyklary.	9
1.1. "Pudagyň ykdysadyýeti" dersiniň wezipeleri hem-de onuň başga pudaklar bilen arabaglanyşygy	9
1.2. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklaryna geçmekligiň esasy alamatlary.	
Bazaryň wezipeleri we aýratynlyklary	12
1.3. Himiýa pudagynyň esasy ugurlary we geljekgi ösüşiniň alamatlary.	15
Bap II. Kärhananyň düýp manysy we meseleleri.	21
2.1. Kärhanananyň esasy meseleleri we maksady.	21
2.2. Kärhananyň konsepsiýasy we önümçilik alamatlar.	22
2.3. Kärhanalaryň görnüşleri.	24
Bap III. Himiýa pudagynyň esasy önümçilik serişdeleri.	30
3.1. Önümçilik serişdeleriň ykdysady mazmuny.	30
3.2. Esasy önümçilik serişdeleriň düzümi we düzüjileri.	30
3.3. Esasy önümçilik serişdeleri bahalandyrmaklygyň usullary.	35
3.4. Esasy önümçilik serişdeleriň könelşmegi hem-de onuň düýpli abatlandyrylşy, täzeden dikeldilşi.	40
3.5. Pudakdaky ulanylýan esasy önümçilik serişdeleri gowlandyrmaklygyň görkezijileri we ýollary.	43
Bap IV. Aýlanşyk serişdeleriň düzümi we düzüjileri	46
4.1. Aýlanşyk serişdeleriň döreýişiniň çeşmeleri.	46
4.2. Aýlanşyk serişdeleri ulanmaklygyň görkezijileri.	50

Bap V. Kadrlar, zähmet öndürijiligi we zähmet haky.	55
5.1. Kadrlar, olaryň düzümi.	55
5.2. Ykdysadyýetiň pudaklarynyň zähmet öndürijiligini ölçemekde ulanylýan usullar we görkezijiler.	59
5.3. Işgärleriň zähmet haky.	61
 Bap VI. Kärhanalary dolandyrmaklygyň meseleleri we manysy.	 66
6.1. Dolandyrmaklygyň meseleleri we manysy.	66
6.2. Kärhanalary dolandyrmaklygyň usullary.	67
 Bap VII. Önümiň özüne düşýän gymmaty, kärhananyň girdeýjisini hasaplamaklygyň usullary.	 72
7.1. Önümiň özüne düşýän gymmaty görkezijisiniň ykdysady mazmuny	72
7.2. Önümiň özüne düşýän gymmatyna girýän çykdaýjylaryň toplumy.	72
7.3. Nebiti gaýtadan işleýän pudagynda önümiň özüne düşýän gymmaty.	74
7.4. Önümçilik üçin smeta çykdaýjylary.	77
7.5. Himiýa, nebiti gaýtadan işleýän pudaklarynda önümiň özüne düşýän gymmatynyň kalkulýasyýasynyň aýratynlyklary.	81
7.6. Toplumlaýyn önümçiliklerde önümiň özüne düşýän gymmatynyň kalkulýasyýasynyň aýratynlyklary.	83
7.7. Önümiň özüne düşýän gymmatyny peseltmekde ulanylýan esasy usullar.	87
7.8 Kärhananyň girdeýjisini hasaplamaklygyň usullary.	90
 Bap VIII. Bahanyň emele gelşi. Bazar şertlerinde kärhananyň nyrh syýasaty. Bahanyň sazlaýyş ähmiýeti.	 96
8.1. Bahanyň wezipeleri we manysy.	96
8.2. Bahanyň emele gelşiniň düzgünleri we usullary.	97
Isleg bilen teklibiň kanunlary.	97

Bap IX. Ykdysadyýetiň pudaklaryna maýa goýumlary we täze tehnologiýalary ornaşdyrmaklygyň ykdysady netijeliligi.	111
9.1.Ykdysady netijeliligiň manysy we görkezijileri.	111
9.2.Maýa goýumlaryň ykdysady netijeliligi.	111
9.3.Hereket edýän önümçiligi düýpli abatlaşdyrmaklygyň we giňeltmekligiň ykdysady netijeliligi.	114
 Bap X. Pudak kärhanalarynyň tehniki-ykdysady esaslarylmasyny düzmek.	 120
10.1. Kärhanalaryň düýpli gurluşygyny gurnamak.	120
10.2. Kärhanalaryň tehniki-ykdysady esaslandyrylmasy	121
10.3.Kärhananyň tehniki-ykdysady esaslandyrylmasynyň esasy ugurlary.	126
 Edebiýatlar	 130